

NOTE Z' IKINYARWANDA (P5)
IZINA RY'ISHURI: ESPAK
AKARERE KA NYARUGENGE
UMURENGE WA KIMISAGARA

Ikinyarwanda – Amashuri abanza

Umwaka wa gatanu

5

**Twumve, tuvuge,
dusome, twandike,
duhange mu Kinyarwanda**

Umwaka w'amashuri 2023-2024

Prepared by Tr NIBISHAKA Jean D'amour

0789616926/0734580051

Ishakiro

Contents

IGIHEMBWE CYA MBERE	6
---------------------------	---

1 Kwimakaza indangagaciro nyarwanda

.....	7
Umwandiko: DUKUNDA IGIHUGU CYACU	7
1.2. Umwandiko: NDABAGA UMUKOBWA W'INTWARI	8
1.3. Umwandiko: KURWANYA RUSWA	9
1.4. Umwandiko: GUKORERA MU MUCYO	10
1.5. Igitekerezo cyo muri rubanda: IGITEKEREZO CYA NYAMUTEGERAKAZAZA.....	10
Igice cya gatandatu: IKESHAMVUGO KU NKA, AMATA N'IGISABO.....	12

2 Kwimakaza uburenganzira bwa muntu

.....	16
2.1. Uburenganzira bw'umwana.....	16
2.2. UBURENGANZIRA KU MUTUNGO	17
2.3. UBURENGANZIRA BW'ABANYANTEGE NKE	18
2.4. Uburenganzira bw'abafite ubumuga	18
INDANGO Z'INSHINGA	20
AMAGAMBO AKATWA	21
INYAJWI ZISOZA ZIDAKATWA.....	21

Inyajwi zisoza zidakatwa	22
AMARANGAMUTIMA	23
INYIGANA	24
2.5. Inkuru ishushanyije: Dukine kuko ari byiza, ariko ntitwiyibagize inshingano zacu.....	25
Ibiranga inkuru ishushanyije	25
IGIHEMBWE CYA KABIRI	27

	
.....	28
3.1. Umwandiko: IBIDUKIKIJE	28
3.3. INGIRO NKORA, INGIRO NTEGA N'INGIRO NGARUKA	29
3.4. UBWOKO BW' AMAGAMBO ADAHINDUKA: IMIGEREKA/ INGERA.....	30
3.4.1. a) Inshoza y'umugereka/ingera	30
3.4.2. b) Amoko y'imigereka/ingera	30

	
.....	32
4.1. Umwandiko: Tuboneze ubuzima bw'imyororokere.	32
4.1.1. Uturemajambo tw'amazina mbonera arimo amategeko y'igenamajwi ajyanye n'ingombajwi.	33
4.3. Twirinde abadushora mu mibonano mpuzabitsina	34
4.4 Indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina	35
4.5. Ubugimbi n'ubwangavu	36
4.6. Isuku y'imyanya ndangagitsina	37
4.7. Ntera	38
4.7.1. Uturango twa ntera.....	38
4.7.2. Uturemajambo twa ntera	38

4.7.3. Imbonerahamwe igaragaza imikoreshereze ya ntera, intego, amategeko y'igenamajwi mu nteko zitandukanye.....	39
4.7.4. Igicumbi bya Ntera.....	40
4.8. IZINA NTERA.....	41
4.8.1. Uturango tw' izina ntera	41
4.9. IGISANTERA.....	42
4.10. Imyandikire y'amagambo aranga ahantu	43
IGIHEMBWE CYA GATATU.....	44

	
.....	45
5.1. Umwandiko: GUFATIRA IBYEMEZO HAMWE	45
5.2. Umwandiko: GUKORERA MU MUCYO	46
5.3. URUHARE RW'ABATURAGE MU GUTEZA IMBERE DEMUKARASI	47
5.4. IKINYAZINA NYEREKA	48
5.5. AMASAHA YA KINYARWANDA	50
5.6. IKINYAZINA NGENGA (uvuga, ubwirwa, ikivugwa)	52
5.6. AMEZI YA KINYARWANDA.....	55
5.7. IBIHE BYA KINYARWANDA	55
5.8 Ubutumwa bugufi	55

	
.....	57
6.1. Umwandiko: UMWANA N'INGONA	57
6.2. Porisi y'u Rwanda irakangurira abaturarwanda kwirinda inkongi z'umuriro.	59
6.3. Malala Yusafuzayi n'imyigire y'abakobwa muri Pakistani	59
6.4. Ukuri kwa Minani	62

6.5. IKINYAZINA NDAFUTURA	62
6.5.1. Amoko y'ibinyazina ndafutura	63
6.5.2. Uturango n'intego y'ikinyazina ndafurura mu mbonerahamwe.	63
6.6. Ubuganga n'ubushishozi bwa Salomoni	64
6.7. IKINYAZINA NGENERA	65
6.8. IBARUWA ISANZWE.	66
6.8.1. Mahoro Keziya yandikiye Rukundo.....	66
6.8.2. IMBATA Y'IBARUWA ISANZWE	68
6.9. Amagambo aranga igihe	69
UMUSOZO W'UMWAKA!!!	70

ESPAAK

IGIHEMBWE CYA MBERE

Kwimakaza indangagaciro nyarwanda

Umwandiko: DUKUNDA IGIHUGU CYACU

. Amagambo akomeye yakoreshejwe mu mwandiko

- 1) **Abakurambere:** Abasokuruza cyangwa abantu babayeho kera bakaba batakiraho.
- 2) **Turatekanye:** Dufite amahoro.
- 3) **Ntawuduhutaza:** Ntawudusagarira.
- 4) **Tutishishanya:** Tudatinyana.
- 5) **Gutahiriza umugozi umwe:** Gukorera hamwe, dufite intego imwe.
- 6) **Intaho:** Aho umuntu aba.
- 7) **Mugikungahaze:** Mugiteze imbere.
- 8) **Amanjwe:** Amagambo adafite agaciro, amatiku.
- 9) **Abanyarwanda ni bene mugabo umwe:** Abanyarwanda ni abavandimwe.

1. Ingingo z'ingenzi ziri mu mwandiko.

- Buri gitondo mbere yo kwinjira mu ishuri, twebwe n'abarimu bacu dutonda imbere y'amashuri, tukazamura ibendera ry'Igihugu tukanaririmba indirimbo yubahiriza Igihugu.
- Urukundo mfitiye Igihugu cyange cy'u Rwanda rutuma ntifuza ko hari uwo numva akivuga nabi cyangwa ngo akibuze amahoro.
- Ubwiza bw'u Rwanda rugaragarira mu mutima mwiza w'abarutuye n'ibyiza birutatse.
- Gukunda igihugu ntibisaba gukora ibikorwa by'indashyikirwa gusa, ahubwo buri muntu iyo akora akazi ke neza, agaharanira kubana neza n'abandi aba akunda Igihugu ke.

2. Ni irihe somo ukuye muri uyu mwandiko ? Isomo nkuyemo ni uko ngomba gukunda Igihugu cyange kandi nkagikundisha n'abandi.

3. Ni izihe ngero z'indangagaciro zigaragara mu mwandiko ?

Ingero z'indangagaciro nyarwanda ziri mu mwandiko “Dukunda Igihugu cyacu”.

- Haragararamo uburyo Abanyarwanda barata ibyiza by'u Rwanda bakishimira ko barutuyemo neza kandi bakiyemeza no kurukorera
- Haragararamo kandi ko Abanyarwanda ari abavandimwe ari bene umugabo umwe
- Haragararamo ko Abanyarwanda barangwa n'urugwiro bakira neza abaza babagana.
- Haragararamo ko Abanyarwanda barangwa no gufashanya.

1.2. Umwandiko: NDABAGA UMUKOBWA W'INTWARI

. Amagambo akomeye yakoreshejwe mu mwandiko

- 1) **Ikinege:** umwana wavutse ari wenyine mu muryango.
- 2) **Urugerero:** ingando, cyangwa itorero abasore n'abagabo bajyagamo ibwami cyangwa mu rugo rw'umutware, bakihitorea kurengera Igihugu kandi bagakorera umutware imirimo itandukanye.
- 3) **Kumukura:** kumusimbura.
- 4) **Azarengere:** azatabare
- 5) **Umugenga:** umuyobozi
- 6) **Kugabana inka:** kugabirwa inka
- 7) **Yaramuhumuriye:** yamumaze ubwoba cyangwa igihunga.
- 8) **Guca iteka:** gutanga itegeko k'umwami.

Gutanga interuro ebyirebyiri kuri buri jambo muri aya akurikira:

- 1) **Ikinege:**
Umwana wavutse ari ikinege akunze guteta.
- 2) **Kumara impungenge:**
Abakobwa bakwiye guhugurwa bakamarwa impungenge kugira ngo na bo bitabire amasomo y'ubumenyi.
- 3) **Umugenga:**
Umugenga mukuru w'ingabo z'Igihugu aba ari perezida w'Igihugu.
- 4) **Umukura we:**
Nyamutezi yari yaraheze ku rugerero ariko umukobwa we Ndabaga aba intwari amubera umukura.
- 5) **Itorero:**
Intore zatorezwaga mu matorero anyuranye.

1) Ingingo z'ingenzi zigize uyu mwandiko:

- Umukobwa Ndabaga yakuze atabona se wari waraheze ku rugerero kubera kubura umukura, ageze aho yiyemeza kwihindura umuhungu kugira ngo azazungure se atahe.
- Intego ye yaje kuyigeraho ashobora kuzungura se arataha ariko baza kuvumbura ko atari umuhungu.
- Umwami abimenye akurikirana icyamuteye kwihindura umuhungu, amaze gusobanukirwa bituma aca iteka ryo gosonera urugerero abavutse ari ibinege.

2) Ingero z'ingingo zigaragaza ubutwari ziri mu mwandiko “Ndabaga umukobwa w'intwari.”

- Haragararamo ubutwari bwa nyina wa Ndabaga kuko yasigaranye urugo umugabo we adahari akarera neza umwana yamusigiye kandi agakomeza no kugemurira umugabo we.
- Haragararamo ubutwari bwa Ndabaga bugaragazwa bwo kwiyemeza kwiga imirimo ya gihungu ngo azage gusimbura umubyeyi ku rugerero.
- Haragararamo ko Ndabaga yari intwari kuko ageze ku rugerero yize imyiyereko mishya kandi yose akayimenya akajya ayikora neza.
- Haragararamo kandi kuvugisha ukuri no mu bihe bikomeye kuko na bwo ni ubutwari.

1.3. Umwandiko: KURWANYA RUSWA

Amagambo akomeye yakoreshejwe mu mwandiko

- 1) **Kudindira:** kudatera imbere.
- 2) **Inyoroshyo:** ruswa.
- 3) **Ingamba:** ibyemezo bifatwa mu rwego rwo guharanira kugera ku kintu runaka.
- 4) **Ipiganwa:** guhangana mu biciro hagatsinda urushije abandi.
- 5) **Kuburagiza:** kuburabuza.
- 6) **Ihazabu:** amafaranga acibwa mu rukiko nk'igihano cy'umuntu wakoze icyaha.

Amagambo avuga kimwe

- 1) **Ruswa:** inyoroshyo, bitugukwaha.
- 2) **Kurwanya:** gukumira.
- 3) **Ingamba:** ibyemezo.
- 4) **Kudatinza:** kudakereza.
- 5) **Gutungirwa agatoki:** kwerekwa.
- 6) **Guterera iyo:** kureka.
- 7) **Kwidagadura:** kwishimisha.
- 8) **Kumunga:** kwangiza.

Ibibi bya ruswa:

- Imunga inzengo z'ubuyobozi.
- Yica ubutabera
- Ibangamira uburenganzira bw'ikiremhamuntu.
- Ididindiza amajyambere.
- Itera ubunembwe.
- Imunga umutungo w'Igihugu.
- Ibangamira umutekano kuko abawushinzwe barenga ku nshingano zabo.- Ibangamira itangwa ya serivisi nziza.

- Yica uburezi
- Iteza amacakubiri,

1.4. Umwandiko: GUKORERA MU MUCYO

. Urugero rw'amagambo akomeye yakoreshejwe mu mwandiko

- 1) **Impanuro:** inama ugirwa n'umuntu ugukuriye cyangwa ukurusha kuba inararibonye.
- 2) **Kurimanganya:** kuriganya, kutavugisha ukuri.
- 3) **Inyangamugayo:** umuntu w'indahemuka kandi uvugisha ukuri akanashyira mu bikorwa ibyo yiyemeje.
- 4) **Gutahura:** kuvumbura.
- 5) **Ubucuruzi bwa magendu:** Ubucuruzi butemewe n'amategeko. 6) **Sobanura iyi migani yakoreshejwe mu mwandiko:**
 - a) **Uwanga amazimwe abandwa habona:** Utifuza ko hagira ukwirakwiza ibinyoma ku byo yakoze abishyira ku mugaragaro.
 - b) **Ukuri guca mu ziko ntigushye:** Ukuri kunyura mu bintu bikomeye ariko kukageraho kukakirwa; ukuri ntushobora kugupfukirana.
 - c) **Uwububa abonwa n'uhagaze:** ukorera mu bwihisho ibintu ariko bikanga bikagaragara.

Amagambo avuga kimwe

- 1) **Kubera:** Kubogama.
Kurenganya: Guhohotera

1.5. Igitekerezo cyo muri rubanda: IGITEKEREZO CYA NYAMUTEGERAKAZAZA

Inshoza n'uturango by'igitekerezo cya rubanda

Inshoza

Igitekerezo cyo muri rubanda ni igihangano cy'ubuvanganzo kijya gusa n'umugani, bigatandukanywa n'uko cyo kidatangizwa na kera habayeho ngo kirangizwe na si nge wahera.

Ibisobanuro by'amagambo akomeye yakoreshejwe mu mwandiko

- a) **Kuraguza:** Ni ukujya kubaza umupfumu ibyo udasobanukiwe bijyanye n'ibikubaho cyangwa ibizakubaho birenze ibyo twe tubona. Abajya kuraguza baba bizera ko abapfumu bafite ububasha bwo kumenya ibizaba.
- b) **Ashyira nzira:** Atangira urugendo, arahaguruka aragenda.
- c) **Kwizitura ineza:** Gukorera neza umuntu ikintu kiza kubera ko na we yakugiriye neza mu gihe cyashize.
- d) **Ishwima:** Inyoni zikunda kurya ibirondwe biba biri ku nka.

- e) **Gushwitura ibirondwe:** Gukura ibirondwe ku nka.
- f) **Inda y' uburiza:** Inda ya mbere.
- g) **Izina ryange rizwi neza hose:** Abantu bose banziho ibyiza.
- h) **Impamba:** Ibiryo umuntu yitwazaga ari ku rugendo rwa kure. Muri iki gihe abantu basigaye bitwaza amafaranga.
- i) **Ifuku:** Agasimba kujya kumera nk'imbeba ariko kayiruta ho gato, gacukura umwobo muremure mu butaka akaba arimo kaba. Gakunda konona imyaka kuko kaguguna imizi y'ibihungwa cyanecyane ibyerera mu butaka nk'ibijumba.
- j) **Impuzu:** Imyenda ya kera yakorwaga mu bishishwa by'ibiti, cyanecyane imivumu.
- k) **Ibirondwe:** udusimba tuba ku nka n'andi matungo tukayanyunyuzamo amaraso.
- l) **Barikubura barataha:** Barahaguruka, basubira iwabo.
- m) **Kugishisha inka:** ni ukuzijyana ahantu kure hari ubwatsi zikamarayo igihe.
- n) **Ishyo:** Inka nyinshi.
- o) **Ubukambwe:** Ubusaza, igihe k'izabukuru ku mugabo.
- p) **Kwikoma isazi:** Gukubita isazi ikuguyeho.
- q) **Gusabwa n'ibyishimo:** Kugira ibyishimo byinshi bikagaragarira ku maso no mu byo ukora.
- r) **Impundu:** Ni akamo k'ibyishimo bavuza kubera ikintu kiza gikozwe mu gihe k'ibirori cyanecyane ubukwe cyangwa mu kwakira umuntu bamugaragariza ko bamwishimiye. Mu muco nyarwanda, impundu zivuzwa n'abagore.
- s) **Gutunga ugatunganirwa:** Gutunga bikaguhira, ukabigiramo ibyishimo n'umunezero, mbese ukabigiramo umudendezo.
- t) **Gukoresha amagambo mu nteruro**
- a) **Kwitura ineza**
Ni byiza kwibuka kwitura ineza wagiriwe kuko ni byo biranga umuntu ufite umutima ushima.
- b) **Ishyo**
Kera Abanyarwanda bagiraga amashyo menshi y'inka kuko babaga bafite inzuri nini.
- c) **Gusabwa n'ibyishimo**
Iyo umunyeshuri atsinze ikizamini cya Leta asabwa n'ibyishimo. d) Gutunga ugatunganirwa
- Muri iyi si abatunga bagatunganirwa ni bake kuko usanga ibibazo bitabura n'ubwo umuntu yaba atunze ibya Mirenge.
- u) **Ibisobanuro by'imigani n'igihe yakoreshwa:**
- a) **Ineza iratinda ntihera.**
Iyo ugize neza biratinda bikakugarukira. Wakoreshwa ku muntu ufasha umwana akiri muto, akiga akaminuza, yamara gukura na we akazamwibuka.
- b) **Gira so yiturwa indi.**

Iyo umuntu agize neza na we arayigirirwa. Wakoreshwa ku muntu waba akize agafasha abakene, nyuma akagira ibibazo agakena ba bandi yafashije na bo bagakusanya ibintu bakamufasha kuzanzamuka.

c Akebo kajya iwa Mugarura.

Iyo uhaye umuntu na we aba azaguha. Wakoreshwa ku muntu utanga agaha abandi, nyuma na bo bakazamuha agize ibibazo.

Igice cya gatandatu: IKESHAMVUGO KU NKA, AMATA N'IGISABO.

7) Ikeshamvugo ku amata

8) Ntibavuga	Bavuga
Gusuka amata mu gisabo	Kuyabuganziza
Gufata kw'amata	Kuvura
Kuzunguza amata ngo avemo amavuta	Kuyacunda
Aho bafukuye bagasukamo amazi inka zinywa	Ikibumbiro
Kunywa amazi kw'inka	Gushoka
Kuryama kw'inka	Kubyagira
Amatsinda y'inka	Amashyo

Dore izindi mvugo ziboneye zikoreshwa ku nka n'ibiyikomokaho, ndetse n'ibikoresho byajyanaga na byo.

Ku birebana n'inka

Ntibavuga	Bavuga
Kuvuga kw'inka	Kwabira, kuvumera
Kurekura inyana ngo yonke	Kwinikiza
Gukamisha amaboko yombi	Kuvuruganya
Kurorera gukamwa	Guteka
Kurangiza gukama	Guhumuza
Uragira inka	Umushumba
Kwiruka zisiga umushumba	Gutana
Umwana w'inka	Inyana
Kurara ukubiri n'inyana yayo	Kurara iragwe
Gucika nijoro isanga inyana yayo	Guhomora
Aho zinywera zafukuriwe	Ikibumbiro
Guhanagura inka	Kuzihonora
Kuzirukanaho isazi n'amashami y'ibiti	Kuzizinza

Kuzivomera	Kuzidahira
Utubere tudakamwa	Indorezezi
Aho umuriro wazo uri	Igicaniro

Kuzishyira imfizi	Kuzibangurira
Kubura amazi yo kunywa	Kurumanga
Uzitegeka	Umutahira
Amabyi yazo	Amase
Kuvanaho amase	Gukuka
Kuzima kw'igicaniro	Gusinzira
Ibyatsi bahanaguza inka	Inkuyo

Kuzishyira imfizi	Kuzibangurira
Kubura amazi yo kunywa	Kurumanga
Uzitegeka	Umutahira
Amabyi yazo	Amase
Kuvanaho amase	Gukuka
Kuzima kw'igicaniro	Gusinzira
Ibyatsi bahanaguza inka	Inkuyo
Inka ipfushije iyayo	Isuri
Gupfa kw'imfizi	Gutaha
Inyana yatinze kwima	Urubereri
Gusubira ku gasozi kw'inyana	Gusubira iswa
Isaso y'inka	Icyarire
Kwimuka zijya gushaka ubwatsi	Kugisha
Inka umubyeyi asigarana amaze kuraga abana be	Ingarigari
Inka ihabwa ababyeyi b'umukobwa iyo asabwa	Inkwano
Inka igarukira uwayikoye ikomotse ku nkwanano	Indongoranyo

Ku birebana n'amata

Ntibavuga	Bavuga
Gusuka amata mu gisabo	Kuyabuganiza
Kuyavanamo amavuta	Kwavura, gusobanura
Kumena amata ubishaka	Kuyabikira, kuyabyarira
Kuyamena utabishaka	Kuyabogora
Amata y'inka ikibyara	Umuhondo
Amata y'inka yenda guteka	Amagomera, amanga, amasuga
Amata y'inyana yanze konka	Amakaba
Amata y'inka yimye	Amasitu
Gufatana kw'amata	Kuvura

Amata yaraye ataravura	Umubanzi
Amata yiriwe ataravura	Amirire
Amata amaze kuvura	Ikivuguto
Amazi y'ikivuguto kitavuruze	Amenda
Agati bavurugisha amata	Umutozo
Umuheha banyweshya amata	Umuceri

Ku byerekeye igisabo

Ntibavuga	Bavuga
Kumanika igisabo	Kukijisha
Kurangiza koza icyansi	Guhumuza
Gutura igisabo	Kucyururutsa
Gusaza kw'igisabo	Gukura
Kukikorera	Kukiremera
Kukigura	Kugikosha
Kumeneka	Kuribora

INDANGAGACIRO Z'UMUNYARWANDA

I. Uhereye ku buryo yakoreshejwe mu mwandiko, gerageza gusobanura aya magambo maze ukoreshe buri ryose mu nteruro iboneye

- Amahame:** Amategeko agenderwaho agenga ikintu iki n'iki.
- Kwandavura:** Guseba.
- Ibirumbo:** Bivugwa ku muntu utarabaye ingirakamaro ngo akore ibyo ababyeyi be bari bamutezeho ahubwo agahinduka ikirara cyangwa inkozi y'ibibi.
- Gusakaza ikintu:** Gukwirakwiza ikintu ahantu hatandukanye. **II. Ibibazo ku mwandiko:**

1. Agaciro k'umuntu gashingira ku ki?

→ Gashingira ku myitwarire ye mu bandi no ku gukora akiteza imbere ntabe imburamumaro.

2. Ukurikije uko ryakoreshejwe mu mwandiko, ijamba “ndinda” risobanura iki?

→ Ijamba “ndinda” risobanura ubufasha umubyeyi aha umwana we akiri muto, yamara gukura na we akaba agomba kumwitaho kuko umubyeyi na we aba ageze mu za bukuru atakishoboye.

3. Ni izihe ndangagaciro zikwiye kuranga umuntu we ubwe?

→ Kwiyubaha ukirinda kwiyandarika, gukora ukirinda kuba inyanda kuko agaciro kawe gashingiye ku byo wagezeho wowe ubwawe, utibye, utandavuye cyangwa ngo uhemuke.

4. Ni izihe ndangagaciro ziranga abantu bahuriye mu muryango umwe ?

→ Guharanira ubumwe bw'abagize umuryango, gufashanya no gutabarana.

5. Umubano mwiza mu bantu usakara ute ?

→ Umuntu uhuye n'undi n'iyi baba bataziranye aramusuhuza, batandukana akamusezeraho, abantu bakirinda guhemuka, kubeshya no kubeshyera abandi, gukwiza amacakubiri n'inzangano mu bantu ahubwo bagaharanira gutabara abari mu kaga, kubaha abandi, kwakirana urugwiro abantu bose nta vangura, gushima uwakoze neza ukagaya uwahemutse, no kwirinda ishyari risenya.

Indangagaciro akenshi usanga zifite imbusane zazo, ni ukuvuga ko iyo hatari ikiza haba hari ikibi. Gerageza gutanga imbusane z'izi ndangagaciro :

1. Ubumwe # amacakubiri
2. Urugwiro # ikizizi
3. Kubaha # kubahuka
4. Gutabarana #gutererana
5. Kuvugisha ukuri # kubeshya
6. Gushima # kugaya

2

Kwimakaza uburenganzira bwa muntu

2.1. Uburenganzira bw'umwana

Urugero rw'amagambo akomeye basobanura.

Sobanura aya magambo ukurikije uko yakoreshejwe mu nteruro :

- 1) **Ubwenegihugu:** Uburenganzira umuntu aba afite ku gihugu kimwemera nk'umuturage wacyo.
- 2) **Kukuvutsa ubuzima:** Kwica.
- 3) **Guhohotera:** Gukorera umuntu ibikorwa bibangamira uburenganzira bwe.
- 4) **Umucakara:** Umugaragu, umuntu ukoreshwa imirimo y'agahato kandi adahembwa.
- 5) **Kuzungura:** Gusimbura umuntu.
- 6) **Umudendezo:** Amahoro asesuye.

Urugero rw'umwitozo n'ibisubizo

a. Tanga interuro zirimo aya magambo:

1) Guhohotera:

Abantu bahohotera abana bahanwa bikomeye ku isi yose.

Umucakara:

Gukoresha umuntu nk'umucakara ntibyemewe.

3) Kuzungura:

Umwana w'umukobwa cyangwa w'umuhungu, ubu yemerewe kuzungura ababyeyi be mu gihe batakiriho.

4) Umudendezo:

Abantu bose babaho mu mudendezo, buri muntu amenye ko undi ari umuvandimwe we.

uburyo bwo kubara inkuru:

- Kuvuga ibyabaye.
- Igihe byabereye.
- Aho byabereye.
- Uko byagenze n'ababigizemo uruhare.
- Uko byarangiyeye.

1. Ingingo z'ingenzi zivugwa mu mwandiko

- Haragararamo ko umwana afite uburenganzira bwo kubaho.
- Haragaramo ko umwana afite uburenganzira bwo gutungwa n'ababyeyi.
- Haragaramo ko umwana afite uburenganzira bwo kugira ubwengehugu kuva akivuka.
- Haragaramo ko umwana afite uburenganzira bwo kwiga.
- Haragararamo ko umwana afite uburenganzira bwo guhabwa ibyo akeneye byose.
- Haragaramo ko ntawemerewe guhohotera umwana.
- Abana bafite uburenganzira bwo gukina kugira ngo umubiri wabo ugubwe neza.

2. Ni irihe somo ukuye muri uyu mwandiko?

Isomo nkuye mu mwandiko ni uko ngomba guharanira uburenganzira bwange kuko maze kubumenya, kandi nkubahiriza n'ubwa bagenzi bange.

2.2. UBURENGANZIRA KU MUTUNGO

Urugero rw'amagambo akomeye basobanura

- 1) **Izungura:** Igikorwa cyo kwegukana uburenganzira n'inshingano ku mitungo yasizwe n'ababyeyi bawe.
- 2) **Ibihangano:** Ibintu byaturutse mu bwenge n'ibikorwa by'umuntu.
- 3) **Ubugeni:** Umwuga wo gukora ibintu binogeye amaso cyangwa ibihangano binogeye amatwi.
- 4) **Ubukorikori:** Umwuga wo gukora ibintu bitandukanye ubikoresheje intoki.
- 5) **Umwishingizi:** Umuntu washyizweho ngo ahagararire umwana watakaje ababyeyi mu gihe ataragira imyaka y'ubukure.

Kuraga: Kuvuga ijamba cyangwa ugakora inyandiko ivuga uko umutungo wawe uzakoreshwa nyuma y'urupfu rwawe.

Gutanga interuro zirimo aya magambo:

1) **Umutungo:**

Akenshi abantu bakura umutungo mu gukora cyangwa bakawuhabwa n'abandi.

2) **Umwishingizi:**

Umwishingizi w'umwana aba agomba kumucungira umutungo we ntawangize.

3) **Uburenganzira:**

Abana dukwiye kumenya uburenganzira bwacu kugira ngo turusheho kubuharanira.

4) **Umurage:**

- 1) Ntuzangize umurage w'ababyeyi bawe uwutagaguza.

Ingingo z'ingenzi zivugwa mu mwandiko.

- Umuntu ashobora kubona umutungo awuguze, ku izungura, ku bihembo biturutse ku kazi ukora, ku mpano, ku bworozi cyangwa ku bihangano by'ubugeni n'ubukorikori.
- Abana bashobora kubona umutungo bawuvanye ku izungura.
- Abana bashobora kubona umutungo uvuye ku ndishyi z'akababaro.
- Nyiri umutungo agira uburenganzira ku bijyanye n'umutungo we n'ikije kiwiyongeraho cyose.

- 1) – Abana b’abahungu n’abana b’abakobwa bafite uburenganzira bungana bwo kuzungura umutungo w’ababyeyi babo.

2.3. UBURENGANZIRA BW’ABANYANTEGE NKE

Urugero rw’amagambo akomeye basobanura

- 1) **Ibigango:** Ingufu, imbaraga z’umubiri.
- 2) **Igitonyanga mu nyanja :** Utudu duke cyane.
- 3) **Inshuke:** Abana bakiri bato bakiva ku ibere.
- 4) **Ikivunge:** Abantu benshi.
- 5) **Kurorongotana:** Kugenda uyobagurika kubera ko utazi iyo ujya.
- 6) **Soma, uhuze ijambo rivuye mu mwandiko n’igisobanuro cyaryo ukoresheje akambi.**

1. Gupagasa	Kugenda gahoro kuko uri hamwe n’umuntu udafite intege zo kwihuta.
2. Inshuke	Agakuru k’umuntu mwaburanye
3. Kugendera magufi	Kujya gukorera amafaranga ahandi hantu.
4. Akanunu	Umwana ukiva ku ibere, ukiri muto.

1. Ingingo z’ingenzi n’iz’ingereka ziri mu mwandiko umaze gusoma.

- Haragaragaramo ko abanyantege nke bafite uburenganzira bwo kwitabwaho.
- Haravugwamo ko abanyantege nke bafite uburenganzira bwo gufashwa.
- Haravugwamo ko abanyantege nke bafite uburenganzira bwo kuvuzwa.

2. Isomo riri mu mwandiko

Isomo nkuye muri uy mwandiko ni uko abanyantege nke : abana, abagore batwite n’abantu bageze mu za bukuru, bagomba kwitabwaho kandi bakarindirwa ubuzima cyanecyane nko mu bihe bibi by’intambara.

2.4. Uburenganzira bw’abafite ubumuga

Amagambo akomeye yakoreshejwe mu mwandiko

A) Sobanura aya magambo ukurikije uko yakoreshejwe mu mwandiko:

- 1) **Ubumuga:** Imiterere y’umuntu ufite ubumuga ku mubiri cyangwa mu mutwe.
- 2) **Guhezwa:** Kwigizwayo, gukumirwa, guhabwa akato.
- 3) **Insimburangingo:** Ibyuma cyangwa ibindi bikoresho bisimbura urugingo rw’umubiri rwatakaye.
- 4) **Inyunganirangingo:** Ibyuma cyangwa ibindi bikoresho bifasha umuntu ufite ubumuga mu kumwunganira ku ngingo z’umubiri zidakora neza.

Ikosora ry' umwitozo w'inyunguramagambo

1) Gutanga interuro imwimwe irimo aya magambo akurikira bigaragaza ko wumvise icyo asobanura:

a) **Ipiganwa:** Abantu bifuzza akazi bakora ibizamini by'ipiganwa.

b) **Ibiza:** Iyo habayeho ibiza, abantu bagomba kwihutira gutabara abagezweho n'ibyago bibikomokaho.

c) **Kunganirwa:** Umunyantega nke aba akwiye kunganirwa kugira ngo tumufashe kugira imibereho.

2) **Imbonerahamwe y'invugo zidasesereza abafite ubumuga:**

Ntibavuga	Bavuga
Ikiragi	Ufite ubumuga bwo kutavuga.
Igipfamatwi	Ufite ubumuga bwo kutumva.
Impumyi	Ufite ubumuga bwo kutabona.
Igicumba	Ufite ubumuga bw'ukuguru.
Kanyonjo	Ufite inyonyo.
Kaboko	Ufite ubumuga bw'akaboko.
Kajisho	Ufite ubumuga bw'ijisho.
Igikuri	Ufite ubugufi bukabije.

1) **Ingero z'uburenganzira bw'abafite ubumuga buri mu mwandiko uburenganzira bw'abafite ubumuga.**

- Haravugwamo ko abafite ubumuga bafite uburenganzira bungana n'ubw'abandi imbere y'amategeko.
- Haravugwamo ko umwana ufite ubumuga adahezwa mu ishuri, yigana n'abana batabufite.
- Haravugwamo kandi ko abafite ibigo byita ku bamugaye bagomba gukora ibishoboka byose ngo bubahirize ibisabwa kugira ngo abafite ubumuga bagire umutekano n'ubuzima bwiza.
- Haravugwamo ko abafite ubumuga bafite uburenganzira bwo kuba mu muryango.
- Haravugwamo ko abana b'imfubyi bafite uburenganzira bwo kugira umwishingizi.
- Haravugwamo ko bafite uburenganzira bwo kunganirwa mu nkiko.
- Haravugwamo ko abafite ubumuga bafite uburenganzira bwo kuvuzwa.
- Haravugwamo ko bafite uburenganzira bwo gupiganira imirimo.
- Haravugwamo ko bafite uburenganzira bwo gutanga ibitekerezo no kugishwa inama mu gihe bibaye ngombwa.
- Haravugwamo kandi ko abafite ubumuga bafite uburenganzira bwo kugera ahantu rusange bitabavunnye.

2) **Isomo nkuye muri uyu mwandiko**

Isomo nkuye muri uyu mwandiko ni uko abafite ubumuga bafite uburenganzira kimwe n'abandi bantu bose kandi bakaba bagomba gufashwa no kwitabwaho kugira ngo uburenganzira bwabo bungane n'ubw'abandi.

Uburenganzira abafite ubumuga bakwiye guhabwa:

- Abafite ubumuga bakwiye kwigishwa imyuga bashobora gukora ikaba ari yo ibatunga aho kubareka ngo batungwe no gusabiriza.
- Abafite ubumuga biga bakwiye guhabwa ibikoresho bakenera mu kwiga bitewe n'ubumuga bwabo.
- Abafite ubumuga bakwiye kuvuzwa ku buntu.
Nyuma yo kungurana ibitekerezo, umwarimu arafatanya n'abanyeshuri gukora inshamake y'ibyo bunguranyeho ibitekerezo mu buryo buboneye.

INDANGO Z'INSHINGA

Umwarimu asaba abanyeshuri gusoma interuro zikurikira, akabasaba gutahura icyo inshinga ziciyeho akarongo zivuga mu butumwa zitanga.

1. Ndagenda uyu muni.
2. Singenda none.
3. Uraza cyangwa ntabwo uza?
4. Mwitonde mutagwa!
5. Mwirinde gukora ibyaha mutazahanwa.
6. Udakora ntakarye!
7. Ntimukangize ibidukikije!

→ Muri izi nshinga, zimwe zirahakana izindi zikemeza.

Inshinga zemeza: *ndagenda, uraza, mwitonde, mwirinde, gukora.*

Inshinga zihakana: *singenda, ntabwo uza, mutagwa, mutazahanwa, udakora ntakarye, ntimukangize.*

Kuva mu ndango yemeza tujya mu ndango ihakana, amagambo twifashisha. Amagambo cyangwa uturemajambo twagiye dufasha mu guhana: **si-, ntabwo, ta-,**

(ihinduka da-), nta-, na ntisi-: gakora muri ngenga ya mbere y'ubumwe gusa.

ta- : gakoreshwa muri ngenga zose, ariko muri ngenga ya mbere gakoreshwa gahinduka nta iyo gakoreshwe mu buryo bumwe na bumwe bw'itondaguranshinga.

Urugero : Nintatsinda nzababara. **nti-** : Iyo gahuye na ngenga iragwa n'inyajwi i iburizwamo kagafata iyo nyajwi. Ni yo mpamvu gahinduka **ntu-** muri ngenga ya kabiri ubumwe cyangwa **nta-** muri ngenga ya gatatu ubumwe. **Gakoreshwa:**

- a) Muri ngenga ya kabiri y'ubumwe: ntugende, ntuzagende.
- b) Muri ngenga ya gatatu y'ubumwe : ntazagende, ntagende.

- c) Muri ngega ya mbere y'ubwinshi : ntitugende, ntituzagende.
- d) Muri ngenga ya kabiri y'ubwinshi : ntimuzagende, ntimugende.
- e) Muri ngenga ya gatatu y'ubwinshi : ntibagende, ntibazagende.

Ntibavuga	Bavuga
Nitagenda ndakumenyeshya.	Nitagenda ndakumenyeshya.
Situgenda kuko burije	Ntitugenda kuko burije

AMAGAMBO AKATWA

Gusoma interuro no gutahura amagambo afite inyajwi zakaswe kubera ko yahuriye n'andi magambo mu nteruro.

- 1) Amashyamba n'amazi biri mu bidukikije bifite akamaro kanini ku buzima bwacu?
- 2) Abantu bose bafite icyo bakora nk'abahinzi, aborozi, abanyamyuga ndetse n'abakorera umushahara, bagomba kwitabira kuzigama.
- 3) Amaso ye ni nk'ayawe mureba kimwe.

Gukata ijamba ni ugushobora gukuraho inyajwi ihera ukayisimbuza agakato. Agakato ni akamenyetso kameze gutya (?). Aka kamenyetso gashyirwa ku magambo ahuza andi ari yo bita ibyungu, ku magambo agereranya andi ari yo bita ingereranya no ku ijamba nyiri rigaragaza uwahariwe ikintu ku buryo bw'umwihariko. Aya magambo atakaza inyajwi yayo ihera iyo akurikiwe n'ijamba ritangirwa n'inyajwi. **Ingero:**

1. Amashyamba n'amazi biri mu bidukikije bifite akamaro kanini ku buzima bwacu?
2. Abantu bose bafite icyo bakora nk'abahinzi, aborozi, abanyamyuga ndetse n'abakorera umushahara, bagomba kwitabira kuzigama.
3. Amaso ye ni nk'ayawe mureba kimwe.
→ Amagambo yagiye akatwa ni ibinyazina ngenera n'ibyungu “na” na “nka”

Umwanzuro:

Inyajwi zisoza ikinyazina ngenera n'ibyungu “na” na “nka” ziratwa iyo zikurikiwe n'ijamba ritangiwe n'inyajwi.

INYAJWI ZISOZA ZIDAKATWA

Gukata ijamba ni ugushobora gukuraho inyajwi ihera ukayisimbuza agakato. Agakato ni akamenyetso kameze gutya (?). Aka kamenyetso gashyirwa ku magambo ahuza andi ari yo bita ibyungu, ku magambo agereranya andi ari yo bita ingereranya no ku ijamba nyiri rigaragaza uwahariwe ikintu ku buryo bw'umwihariko. Aya magambo atakaza inyajwi yayo ihera iyo akurikiwe n'ijamba ritangirwa n'inyajwi.

Ingero:

1. Amashyamba n'amazi biri mu bidukikije bifite akamaro kanini ku buzima bwacu?
2. Abantu bose bafite icyo bakora nk'abahinzi, aborozi, abanyamyuga ndetse n'abakorera umushahara, bagomba kwitabira kuzigama.

3. Amaso ye ni nk'ayawe mureba kimwe.

Amagambo yagiye akatwa ni ibinyazina ngenera n'ibyungo "na" na "nka"

Umwanzuro:

1) Inyajwi zisoza amagambo ntizikatwa. **Urugero:** Jya uhora uharanira kujijuka!

2) Inyajwi "i" isoza akabimbura "nyiri", n'inshinga mburabuzi "ni" na "si" ntizikatwa. Naho "nyira" ivuga "nyina wa" ikoreshwa mu mazina, ifatana n'ijambo ibanjirije. **Ingero:**

- Nyiri aya makaye ari he ko yayanyagije?
- Nyirabukwe yamutuye.
- Gusoma neza si ugusoma wiruka mu nyuguti, gusoma neza ni ukwitonda ukavuga amagambo uko yanditse.

3) Inyajwi zisoza indangahantu "ku" na "mu" ntizikatwa kandi zandikwa iteka zitandukanye n'ijambo rikurikira.

Urugero: Duharanire gukwiza amahoro mu isi yose duhereye ku ishuri twigaho.

- Inyajwi zisoza ikinyazina ngenera n'ibyungo "na" na "nka" zirakatwa iyo zikurikiwe n'ijambo ritangiwe n'inyajwi.

Inyajwi zisoza zidakatwa

1) Inyajwi zisoza amagambo ntizikatwa.

Urugero: Jya uhora uharanira kujijuka!

2) Inyajwi "i" isoza akabimbura "nyiri", n'inshinga mburabuzi "ni" na "si" ntizikatwa. Naho "nyira" ivuga "nyina wa" ikoreshwa mu mazina, ifatana n'ijambo ibanjirije.

Ingero:

- Nyiri aya makaye ari he ko yayanyagije?
- Nyirabukwe yamutuye.
- Gusoma neza si ugusoma wiruka mu nyuguti, gusoma neza ni ukwitonda ukavuga amagambo uko yanditse.

3) Inyajwi zisoza indangahantu "ku" na "mu" ntizikatwa kandi zandikwa iteka zitandukanye n'ijambo rikurikira.

Urugero: Duhanire gukwiza amahoro mu isi yose duherewe ku ishuri twigaho.

Mfashe ko:

1. Inyajwi zisoza amagambo ntizikatwa.
2. Urugero: Jya uhora uharanira kujijuka! Inyajwi "i" isoza akabimbura "nyiri", n'inshinga mburabuzi "ni" na "si" ntizikatwa. Naho "nyira" ivuga "nyina wa" ikoreshwa mu mazina, ifatana n'ijambo ibanjirije.

Ingero:

- Nyiri aya makaye ari he ko yayanyagije?
 - Nyirabukwe yamutuye.
 - Gusoma neza si ugusoma wiruka mu nyuguti, gusoma neza ni ukwitonda ukavuga amagambo uko yanditse.
1. Inyajwi zisoza indangahantu "ku" na "mu" ntizikatwa kandi zandikwa iteka zitandukanye n'ijambo rikurikira.

Urugero: Duhanire gukwiza amahoro mu isi yose duherewe ku ishuri twigaho.

imyitozo

- 1) Mu ishyamba rya Nyungwe habamo ibintu byinshi bishimisha ababisura.
- 2) Ibiremwa biri ku isi byose biruzuzanya.
- 3) Uzajye uzigama amafaranga kurusha uko uyasohora bizagufasha.
- 4) Kwiga ni uguhora wihugura, si uguhabwa impamyabushobozi ngo urekere aho.
- 5) Turwanye ingengabitekerezo ya jenocide aho turi hose.
- 6) Iyo duhaniraye ubwuzuzanye n'uburinganire tuba twubahiriza ihame ko abantu bose bavukana uburenganzira bungana.

AMARANGAMUTIMA

Inshoza y'amarangamutima

Amarangamutima ni amagambo adahinduka, agaragaza ibyiyumvo by'uvuga.

Soma amagambo aciyeho akarongo muri izi nteruro maze utekereze ku miterere n'umumaro wayo, ugerageze gutahura uko yakwitwa.

1. Yooo! Mbese burya ni uko byagenze?
2. Ye baba wee! Ubwo ko baja kumwiba ayo mafaranga yose yose kuki atari yarayazigamye muri banki?
3. Ahaaa! Aho wenda waba watemye ibiti bya Leta!
4. Ayayaya! Mbega ibintu byiza! Aya manota yose ni ayawe!

Amagambo aciyeho akarongo muri izi nteruro agaragaza ibiri ku mutima w’uvuga. Aha mbere biragaragara ko ababajwe n’ibyabaye. Mu nteruro ya kabiri uvuga aratangara ariko agaragaza kwifatanya n’uwagize ibyago byo kwibwa. Mu nteruro ya gatatu, uvuga arihanangiriza uwo bavugana, amwumvisha ko atangajwe n’ibyo yumvise.

→ Aya magambo kimwe n’andi ateye nk’aya aranga ibiri ku mutima w’uvuga. Ni ukuvuga ibiyumvo afite. Mu byiyumvo habamo: akababaro, gutangara, kwifatanya n’uwagize ibyago, ibyishimo, ...

INYIGANA

Inshoza y’inyigana

Inyigana ni amagambo yigana urusaku rw’ibintu, urw’inyoni cyangwa inyamaswa.

Ingero:

- Imodoka iti « **kararanyanyanya....vruumvruum** ».
- Inka iti « **moooo** » !
- Injangwe iti « **nyawu nyawu** » !
- Umusambi uti « **huhamu huhamu** ».

Umwitozo:

Gutahura amarangamutima cyangwa inyigana ziri mu nteruro.

Mee! Mee! Uwo ni nyiribyago Sehene wize guhebeba ngo none yamwumva igataha.

Mee! Mee!: inyigana.

Mu kanya gato, Mutamu itangira gutaka iti: « Ayii we! Ahuu! Cya cyago kiranyishe!

Ayii we! Ahuu!: amarangamutima

Ihene iti: "Meee!" Inka iti: "Maaaa!" Intama iti: "Baaa!"

Inyigana

Mu gitondo inyoni zose ziba ziririmba. Inuma igira iti: "**Gugu, Gugugu, Gugu!**" Inyombya iti: "swiririri". Akayaga kaba gahuhera ngo "shiiii!" Niwumva rero inyoni ziririmba, ntugatangire kwiganyiriza ngo "orororo!" Ahubwo jya uhita wiyorosora ibiringiti vuba ngo « shiku! »

Gugu, Gugugu, Gugu!; swiririri; shiiii!; shiku : inyigana

Orororo: Amarangamutima

2.5. Inkuru ishushanyije: Dukine kuko ari byiza, ariko ntitwiyibagize inshingano zacu

Urugero rw'amagambo akomeye basobanura

- a) **Akabande:** ahantu hashashe muni y'umusozi.
- b) **Guhangaza izuba:** kugenda ku zuba ryinshi.
- c) **Nyabu:** akajambo gakoreshwa ku muntu w'igitsina gore ushaka kumwerekana ko umwubashye.
- d) **Sinafashe bike:** nagiye mfata ibindi bitego byinshi mbere yawe.
- e) **Izamu naryigiye muni y'amazi:** kurinda izamu ndabizi cyane.
- f) **Ibijumba by'amatare:** ibijumba binini kandi bikomeye.
- g) **Bwaki:** indwara iterwa n'imirire mibi, itera kubura intungamubiri zitandukanye zirimo ibyubaka umubiri n'ibirinda indwara.
- h) **Mwokabyara mwe:** ni ijamba ryo gutangara.
- i) **Byo kanyagwa!** Ni igitutsi kiva ku kunyagwa. Byabagaho kera umuntu yaba yarakugabiye inka, yakubonaho ikosa akazikwaka zose.
- j) **Komora:** ni ukuvura igisebe kikimara gukomereka.
- k) **Kuvuguta ibyatsi:** gukandakanda ibyatsi ukoresheje intoki kugeza igihe bizaniye amazi.
- l) **Tetanosi:** indwara ituruka mu mwanda winjiye mu gisebe kikiri gishya.

A) Gutanga interuro imwimwe irimo aya magambo akurikira bigaragaza ko wumvise icyo asobanura:

- a) **Yatutubikanye:**
Umuntu ukora cyane akazi k'ingufu usanga yatutubikanye.
- b) **Kuvuguta:**
Gukanda ukaraga ibyatsi cyangwa ibibabi by'ibiti ukoresheje intoki, ku buryo bihinduka nk'imboga ukabikamuramo amazi.
- c) **Amwomora:**
Umuntu wakomeretse bagerageza kumwomora bakoresheje imiti itandukanye, ariko birinda gushyira umwanda ahakomeretse.

Ibiranga inkuru ishushanyije

Inkuru ishushanyije igizwe n'ibice bibiri by'ingenzi:

Ibishushanyo n'amagambo. Yandikwa mu tuzu tugize imbonerahamwe akenshi iba ifite inkingi ebyiri cyangwa zirenga.

- Amagambo avugwa mu nkuru aba ari mu tuziga cyangwa utuzu dufite akambi bita "ingobe" kaganisha ku uvuga, cyangwa utubumbe tugaragaza ko umuntu arimo gutekereza.
- Hari n'amagambo asobanura uko abantu bitwaye mu nkuru. Ayo magambo ashirwa mu kanya gasigara hejuru y'akazu gashushanyijemo nta kambi cyangwa utubumbe tunganisha ku uvuga kayajyaho. Inkuru ishushanyije isomwa uva ibumoso ugana iburyo no kuva hejuru ugana hasi nk'uko wasoma inkuru yanditse bisanzwe.

ESPAAK

IGIHEMBWE CYA KABIRI

3

Gufata neza ibidukikije

3.1. Umwandiko: IBIDUKIKIJE

Amagambo mashya

- Imisozi yisakaye amashyamba:** imisozi itwikiriwe n'amashyamba.
- Intaho:** Aho abantu cyangwa inyamaswa zitaha
- Gusatira:** Kwegera
- Ibihaha by'isi:** Ibiti bihumekera mu mababi bigatanga umwuka mwiza. Nyuma yo

Gukoresha amagambo akurikira mu nteruro zawe bwite zigaragaza ko wumva icyo asobanura :

- Gusatira:** Imbwa yansatiriye ngira ubwoba nange nsubira inyuma nsatira urugi.
- Intaho:** Uyu mwobo ni intaho y'inzoka y'inshira.
- Ibihaha:** Umuntu agira ibihaha bibiri biba mu gatuza.

Kuzurisha amagambo ukuye mu mwandiko interuro zikurikira

- Pariki ya **Nyungwe** iherereye hagati y'Intara y'amajyepfo n'iy'Iburengerazuba.
- Muri pariki y'**Ibirunga** habayo ingagi zinjiza amadovize.
- Isunzu rya **Kongo-Nili** Rigabanya amazi y'uruzi rwa **Nili** n'uruzi rwa **Kongo**
- Abana na bo barasabwa kutanduza amazi y'**umugezi** n'ay'**ibiyaga**.

Impuzanyito

- Ibihingwa = **imyaka**
- Akuze cyane = **ashaje**
- Ibibondo = **abana**

Imbusane

- Migufi \neq **miremire**
- Minini \neq **mito**
- Byiza \neq **bibi**

Urugero rw'ibisubizo.

1) Insanganyamatsiko ivugwa mu mwandiko

Muri uyu mwandiko baratubwira insanganyamatsiko yo gufata neza ibidukikije.

2) Ingingo z'ingenzi zivugwa mu mwandiko

Muri uyu mwandiko haravugwamo ingingo z'ingenzi zikurikira:

- Ibidukikije icyo ari cyo
- Imisozi y'u Rwanda iriho amashyamba aya kimeza n'ay' amaterano; hakavugwa ibyiza byayo n'uko twayabungabunga.
- Imigezi yo mu Rwanda n'ingaruka z'isuri itwara ubutaka.
- Imisozi, ibirunga, ibitwa, ibisiza n'ibibaya byo mu Rwanda n'aho biherereye.
- Ibiyaga byo mu Rwanda n'inyamaswa zibamo n'uko byakwitabwaho.
- Ibikorwa by'abantu bakuru mu kwita ku bidukikije.
- Ibikorwa by'abana mu kwita ku bidukikije.
- Aho abana bakura amakuru ajyanye no kurengera ibidukikije.
- Inama abana bagirwa mu kubungabunga ibidukikije.

ingaruka ziterwa no gutema ibiti bigashira ku musozi.

- Bitera isuri, yangiza ubutaka.
- Bituma imvura itagwa neza.
- Bituma umwuka wo guhumeka uba muke.
- Bishobora gukurura ubutayu.

b) Isomo ukuye muri iyi nkuru.

Isomo nkuye muri uyu mwandiko ni uko ngomba kwita ku bidukikije, nkatera ibiti, nkirinda kubyangiza, ngafata neza ahari amasoko y'amazi n'ibiyaga nirinda kujugunyamo imyanda.

3.3. INGIRO NKORA, INGIRO NTEGA N'INGIRO NGARUKA

Iyo bavuze ingiro y'inshinga baba bashaka kuvuga uburyo inshinga ihindura imiterere bitewe n'uko ruhamwa yitwawe mu gikorwa kivugwa n'inshinga.

1. Bavuga ko inshinga iri mu ngiro nkora iyo ruhamwa ari yo ikora igikorwa kivugwa n'inshinga.
2. Bavuga ko inshinga iri mu ngiro ntega iyo ruhamwa ari yo ikorerwaho igikorwa kivugwa mu nshinga.

Ingero:

- a) Abantu bose **barinde** ibidukikije kwangirika!
- b) Ibidukikije **birindwe** n'abantu bose kwangirika!
- c) Ibiti **biduha** akuka keza.
- d) **Duhabwa** akuka keza n'ibiti.
- e) Ababyeyi bakwiye **gutoza** abana kwita ku bidukikije bakiri bato.
- f) Abana bakwiye **gutozwa** n'ababyeyi babo kwita ku bidukikije bakiri bato.
- g) Karisa **ariyemera** bikabije.
- h) Umwarimu **ariyigisha** Ikinyarwanda.

Umwanzuro:

Iyo bavuze ingiro y'inshinga baba bashaka kuvuga uburyo inshinga ihindura imiterere bitewe n'uko ruhamwa yitwaye mu gikorwa kivugwa n'inshinga.

- Bavuga ko inshinga iri mu ngiro **nkora** iyo ruhamwa ari yo ikora igikorwa kivugwa n'inshinga.

- Bavuga ko inshinga iri mu ngiro **ntega** iyo ruhamwa ari yo ikorerwaho igikorwa kivugwa mu nshinga.
- Bavuga ko inshinga iri mu ngiro **ngaruka** iyo ruhamwa yokoreraho igikorwa.

3.4. UBWOKO BW' AMAGAMBO ADAHINDUKA: IMIGEREKA/ INGERA

3.4.1. a) Inshoza y'umugereka/ingera: Umugereka ni ijambo ritagoragozwa, risobanura izina, ntera, inshinga, cyangwa undi mugereka. Ni ijambo ryumvikanisha uburyo, igihe, inshuro ikintu gikorwa cyangwa ahantu gikorerwa.

3.4.2. b) Amoko y'imigereka/ingera

1. Umugereka w'uburyo

- a) Uyu mwana aririmba **neza**.
- b) Noneho ko Kibwa asa **nabi**?
- c) Humura ndavuga **buhoro**.
- d) Gira **vuba** tugende tudakererwa.

2. Umugereka w'igihe

- a) Nageze hano **kare**
- b) Mbe Bihehe ko ugenda nijoro?
- c) Uyu mugabo muzi kuva kera.

3. Umugereka w'inshuro

- a) Vuga **rimwe** gusa mbasohore.
- b) Ubunyereri bunyigeze **kabiri**.

c) Nturenze **inshuro eshanu** z'ako kebo.

4. Umugereka w'ahantu

a) Aryamyeye **hejuru** y'ameza.

b) Agiye **hakurya** y'uruzi.

c) Ipusi ikunda **munsi** y'ameza.

ESPAK

Ubuzima bw'imyororokere

4.1. Umwandiko: Tuboneze ubuzima bw'imyororokere.

Urugero rw'umwitozo w'inyunguramagambo n'urugero rw'ibisubizo

Ibisobanuro by'amagambo mashya yakoreshejwe mu mwandiko

- a) **Umwangavu:** umukobwa utangiye gupfundura amabere
- b) **Ku bizigira:** igice cy'akaboko hagati y'inkokora n'urutugu.

1. **Gukoresha amagambo mu nteruro:**

a) **Umwangavu**

Umukobwa wange yabaye umwangavu dore yapfunduye amabere.

b) **Ingimbi**

Ijwi ryawe ryaranize kuko wabaye ingimbi.

2. **Kuzurisha amagambo ukuye mu dukubo interuro zikurikira (agakingirizo, kuniga, ingimbi, umwangavu, gusama).**

a) Uyu mukobwa amaze kuba **umwangavu**.

b) Yakoze imibonano mpuzabitsina akoresha **agakingirizo** kuko atifuzaga **gusama** inda.

Ibyemezo nafata kugira ngo nirinde kwishora mu mibonano mpuzabitsina nkiri muto:

- Kwirinda kugira irari y'ibintu bitandukanye ntahabwa n'ababyeyi bange.
- Kwirinda impano z'abantu batari mu kigero cyange kandi tudafitanye isano.
- Kwirinda kugirana imishyikirano n'abantu bakuru ahantu hiherereye batari abo duhuje igitsina.
- Kubaza ababyeyi no kubagisha inama ku bintu byose.
- Guhana nkatsembera umuntu wese washaka kunganisha mu bijyanye n'imibonano mpuzabitsina.
- Kwirinda kumva ibishuko ahubwo nkagendea ku nama z'ababyeyi n'abarezi.

4.1.1. Uturemajambo tw'amazina mbonera arimo amategeko y'igenamajwi ajyanye n'ingombajwi.

Izina	Intego	Imvugo	Amategeko y'igenamajwi
Igihugu	i-ki-hugu	i-gi-hugu	k ,g/-GR
Udutambaro	u-tu-tambaro	u-du-tambaro	t ,d/-GR
Igihe	i-ki-he	i- gi-he	k ,g/-GR

Gereranya intego n'imvugo maze ushake amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe.

Kugira ngo umuntu agere ku mategeko y'igenamajwi agereranya intego n'imvugo, maze akagerageza kuvumbura impamvu amajwi amwe n'amwe yagiye ahinduka. Dore izindi ngero z'amazina, uturemajambo twayo, uko avuga n'amategeko y'iganamajwi akoreshwa.

Izina	Intego	Imvugo	Amategeko y'igenamajwi
Inzira, inzuki	i-n-yira /i-n-yuki	inzira / inzuki	y ,z/ n-
Indabo	i-n-rabo	indabo	r ,d/n- indunduro, indengo, indatwa, indango, ...
Inzugi	i-n- ugi	inzugi	Ibicumbi bifata z: inzugi Inzuzi Inzego Inzagwa Inzembe Inzuho
Uduti	u-tu-ti	uduti	t ,d/-GR: r ihinduka d iyo iri imbere y'ingombajwi y'indagi: ingombajwi z'indagi ni : c, f, h, k, p, s, t. udufi, udupira, udukoko, ...
Imfizi	i-n-pfizi	imfizi	p ,Ø /n-f: p iburizwamo iyo iri hagati ya n na f. n ,m/-f: n ihinduka m iyo iri imbere ya f.
Imboga Impu Imfuruka Imvubu	i-n-boga i-n-hu i-n-furuka i-n- vubu	imboga impu imfuruka imvubu	n ,m/-b, -h -f -v

Igiti	i – ki - ti	igiti	k ,g/- GR: n ihinduka g iyo iri imbere y'ingombajwi y'indagi: ingombajwi z'indagi ni : c, f, h, k, p, s, t. igituza, agafi, ugutwi, agatambaro, ...
-------	-------------	-------	---

Ikitonderwa

Hari ibicumbi bifata ingombajwi “z” mu nteko ya 10 bitari biyisanganywe.

Ingero :

Urugi , inzugi

Uruyuzi → inzuzi Urwabya

inzabya **Mfashe ko:**

<ul style="list-style-type: none"> • Uturemajambotw'izina mbonera ari indomo, indanganteko n'igicumbi • Amategeko y'igenamajwi akora mu izina ajyanye n'ingombajwi ni: y ,z/n- ; r ,d/n- ; t ,d/-GR ; p ,Ø/m-f ; n ,m/-b ; k ,g/-GR .

4.3. Twirinde abadushora mu mibonano mpuzabitsina

Ibisobanuro by'amagambo mashya yakoreshejwe mu mwandiko

1. **Gukika amasomo:** kurangiza amasomo. Binakoreshwa ku “gukika imirimo” bisobanura kurangiza imirimo.
2. **Gushyirwa:** kunyurwa, gushira amatsiko.
3. **Kumira bunguri:** - kwemera ibitekerezo ugejejweho n'abandi utabanje gushishoza.
- Kumira utabanje guhekenya
Biva ku gutamira ikintu ukakimira utabanje kugikanjakanja.
4. **Imisemburo:** ni ibintu biba mu mubiri, bituma ugenda uhinduka uko umuntu akura.
5. **Gushinga imizi:** gukomera cyane bitanyeganyaga.
6. **Kotsa umuntu igitutu:** kumuhatira gukora ikintu.

Gukoresha amagambo akurikira mu nteruro zawe bwite zigaragaza ko wumva icyo asobanura:

- a) **Gukika amasomo:** Iyo dukitse amasomo mu gihe cyasa kumi ni bwo tujya gukina.
- b) **Kumira bunguri:** Jya ubanza ushishoza, ntukamire bunguri ibintu byose abantu bakubwiye ngo wumve ko ari byo.

- c) **Imisemburo:** Mu mubiri wacu harimo imisemburo ituma tugenda duhinduka uko dukura.
- d) **Kotsa umuntu igitutu:** Mu isiganwa ry'amagare n'ubwo haba uba uwa mbere, usanga n'abandi begenda bamwotsa igitutu..

Kuzurisha amagambo ukuye mu dukubo interuro zikurikira (ingimbi, ikemezo, urukundo, inzandiko, igitutu).

- a) Hari **inzandiko** zandikwa zikaba zifite agaciro gakomeye.
- b) Nafashe **ikemezo** cyo kwirengagiza igitutu banshyiraho bampatira gukora ibyo ntashaka.
- c) Iyo ufite **urukundo** ukunda n'abanzi bawe.

a) **Insanganyamatsiko ivugwa mu mwandiko**

Muri uyu mwandiko baratubwira insanganyamatsiko yo kwirinda abadushora mu mibonano mpuzabitsina.

b) **Ingingo z'ingenzi zivugwa mu mwandiko**

Muri uyu mwandiko haravugwamo ingingo z'ingenzi zikurikira:

- Uyu mwandiko utangira Kagabo agirwa inama mbi n'abana bakinanaga.
- Ukomeza Kagabo asobanuzwa se ku bijyanye n'igitekerezo bagenzi bari bamuhaye anamugisha inama ku buryo yagirana ubucuti n'abakobwa.
- Urangira se wa Kagabo amugira inama, ndetse anatanga inama ku bana bose. Abangira inama yo kwirinda imibonano mpuzabitsina, no kubaza ababyeyi babo ibijyanye n'imibiri yabo kuko bo badashobora kubashuka.

4.4 Indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina

Ibisobanuro by'amagambo mashya yakoreshejwe mu mwandiko

- 1) **Agakingirizo:** agakoresho korohereye bambika igitsina kugira ngo abakora imibonano mpuzabitsina batandura indwara cyangwa hakabaho gutwara inda.
- 2) **Guca inyuma uwo mwashakanye:** gukorana imibonano mpuzabitsina n'undi muntu mutashakanye rwihishwa.
- 3) **Kwisuzumisha:** kujya kwa muganga akagenzura ko utanduye indwara cyangwa ko utasamyeye inda.

Gukoresha amagambo mu nteruro :

1) **Agakingirizo**

Umuntu unaniwe kwifata, akoresha agakingirizo aho kugira ngo yandure indwara cyangwa ahure n'ibibazo byo gutera inda no guterwa inda atabiteguye. 2) **Guca inyuma uwo mwashakanye.**

Sinzaca inyuma uwo twashakanye ntazinjiza virusi itera SIDA mu muryango wange.

3) **Kwisuzumisha**

Ukoroye igihe kirekire ajya kwisuzumisha igituntu.

Kuzurisha amagambo ukuye mu dukubo interuro zikurikira (ubushakashatsi, miriyoni, SIDA, igitsina)

- (i) Buri muni umuntu azigamye amafaranga igihumbi mu minsi igihumbiyaba afite **miriyoni**.
- (ii) **Ubushakashatsi** ntiburavumbura umuti wa SIDA ngo ikire burundu.
- (iii) Uburagaza bushobora gutuma **igitsina** kivaho kigacika.

Ingingo z'ingenzi zivugwa mu mwandiko ni izi zikurikira.

- icyo indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina.
- Uko indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina.”
- Imibare y'abantubandura indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina ku isi.
- Uko u Rwanda rwahagurukiye kurwanya indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina.
- Ibimenyetso biranga abarwaye indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina.”
- Ibyiza byo kwirinda n'ingaruka zo kutivuzza indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina.”

4.5. Ubugimbi n'ubwangavu

Ibisobanuro by'amagambo mashya yakoreshejwe mu mwandiko

- 1) **Ubucakwaha:** Ubwoya bumera mu kwaha.
- 2) **Insya:** Ubwoya abantu bamera ku gitsina.
- 3) **Impwempwe:** Ubwoya bumera mu gatuza.
- 4) **Ibigango:** Imbaraga z'umuntu munini
- 5) **Intanga:** Ingirabuzima fatizo zigirwa n'inyamaswa zikaba zikorwa n'imyanya ndangagitsina zivamo abana iyo intanga ngore yahuye n'intanga ngabo; bivugwa ku nyamaswa.
- 6) **Kuvuga ni ugutaruka:** Kureka ingingo waganiragaho itararangira ugafata indi.
 - 7) **Nta mpungenge:** Nta guhangayika.
- 3) **Gukoresha amagambo akurikira mu nteruro zawe bwite zigaragaza ko wumva icyo asobanura**
 - a **Ubucakwaha:** Ubwo bucukwaha uzabwogoshe buteye umwanda.
 - b **Insya:** Mu nsya hazamo indiririzi bita inda iyo umuntu adakaraba.
 - c **Impwempwe:** Impwempwe ziba mu gatuza naho ubwanwa buba ku munwa.
 - d **Ibigango:** Umugabo w'ibigango aterura ibiremereye.
 - e **Intanga:** Iyo intanga ari ibihuhwa umuntu ntabyara.
 - f **Kuvuga ni ugutaruka:** Kuvuga ni ugutaruka reka duhindure ikiganiro tuvuge ibindi.
- 4) **Gutanga imbusane z'amagambo akurikira uyakuye mu mwandiko**
 - a Abahungu # **abakobwa**
 - b Mukuru# **muto**
 - c Ku manywa# **nijoro**
 - d Uguhanyika# **umutuzo**
- 5) **Gutanga impuzanyito z'amagambo ari mu dukubo uyakuye mu mwandiko.**
 - a Uguhanyika = impungenge
 - b Abari = abakobwa

c Sifilisi = Mburugu

1) Ingingo z'ingenzi zigize umwandiko "Ubugimbi n'ubwangavu"

- Ikibazo Mahungu yari yagize kubera kwiroteraho.
- Se yamusobanuriye ko ari impinduka z'igihe agezemo kandi ko hagiye kumubaho impinduka nyinshi ku mubiri we no mu bitekerezo bye, bugaragaza ko atangiye gukura ko ariko bitavuze ko agomba gutangira kwishora mu mibonano mpuzabitsina.
- Se yamubwiye ko n'abakobwa bageze mu gihe cy'ubwangavu na bo bagira impinduka ku mubiri no mu bitekerezo.
- Yarangiye amubwira ko icyo gihe bagezemo ari igihe cyo kwitwararika neza kuko n'ubwo imibiri yabo iba ihinduka, bataba bakuze bihagije ku buryo bashaka cyangwa ngo bishore mu mibonano mpuzabitsina.

2) Garagaza isomo ukuye muri iyi nkuru.

- 6) Ingimbi n'abangavu bakwiye kubaza ababarera iyo hari icyo badasobanukiye ku bijyanye n'umubiri wabo.

4.6. Isuku y'imyanya ndangagitsina

Urugero rw'ibisubizo byava mu matsinda Ibisobanuro by'amagambo mashya:

1. **Ubushobozi kamere bw'umubiri:** ububasha umubiri ufite mu kurwanya indwara wo ubwawo
2. **Kuvubura:** gusohora amatembabuzi.
3. **Kwitwararika:** kwigengesera ngo utagira ibyo wangiza/ ubangamira
4. **Kwambarana:** gutizanya imyenda umwe akambara iy'undi.
5. **Imibavu:** ubwoko bw'amavuta ahumura umwuka wayo ugatama hose.
6. **Ubudahangarwa:** ububasha umubiri ufite mu kurwanya indwara

Urugero rw'umwitozo w'inyunguramagambo n'urugero rw'ibisubizo

1. **Gukoresha amagambo akurikira mu nteruro zawe bwite zigaragaza ko wumva icyo asobanura.**
 - a) **Ubushobozi kamere bw'umubiri:** Umubiri w'umuntu ufite ubushobozi kamere bwo kurwanya indwara.
 - b) **Kuvubura:** Ino soko ivubura amazi meza.
 - c) **Kwitwararika:** Tugomba kwitwararika mu gukora y'imyambaro y'imbere abakomerekejwe na jenoside.
 - d) **Kwambarana:** Kwambarana imyenda bikwirakwiza indwara.
 - e) **Imibavu:** Imibavu ikorwa mu ndabo.
 - f) **Ubudahangarwa:** Umubiri winjiwemo na virusi itera SIDA utakaza ubudahangarwa bwawo.
2. **Uzurisha amagambo akurikira mu nteruro zatanze: umutungo kamere, kwitwararika, ivubura, ubudahangarwa.**

- a) Igihugu cyacu gifite **umutungo kamere** mu butaka no mu mazi.
- b) Iyi soko **ivubura** amazi meza.
- c) Amazi anyobwa ni ayatetswe agashyuha akageza kuri **dogere** ijana.
- d) Tugomba **kwitwararika** kugira ngo tudakomeretsa abahuye n'ihohoterwa.
- e) Umubiri winjiwemo na virusi itera SIDA utakaza **ubudahangarwa** bwawo.

1. Ingingo z'ingenzi zigize umwandiko "Isuku y'imyanya ndangabitsina"

- Isuku y'imyanya ndangabitsina ni ngombwa ku bitsina byombi.
- Ku bakobwa n'abagore bakwiye gukaraba kenshi mu gihe bari mu mihango, kwamabara amakariso asukuye kandi akozwe mu ipamba, .
- Imyenda y'imbere igomba gufurwa kenshi kandi ikanikwa ku zuba, aho bishoboka igaterwa ipasi.
- Abahungu n'abagabo bo baragiwa inama yo kwisiramuzwa.
- Birakwiye kurushaho kugirira isuku imyanya ndangagitsina no kubitoza abana, kuko bibarinda indwara.

2. Kugaragaza isomo ukuye muri iyi nkuru.

Birakwiye kurushaho kugirira isuku imyanya ndangagitsina no kubitoza abana, kuko bibarinda indwara.

4.7. Ntera

Inshoza

Ntera ni ijamba rigaragira izina rikisanisha na ryo, rigifite indanganteko yaryo ho indangasano. Mu rwego rw'iyigantego, ntera ni ijamba rirangwa n'utaremajambo tubiri aritwo: Indangasano n'igicumbi,

4.7.1. Uturango twa ntera.

- Ntera yisanisha n'izina biri kumwe.
- Ifata indanganteko yaryo ikaba ari yo iba indangasano yayo. Haba amagambo agira indanganteko yihishe. Iyo ntera iyakurikiye irayigaragaza (Imana nzima; ishyamba rigari).
- Mu nteruro ntera yisanisha n'izina igaragiye, igahuza inteko na ryo.
- Ntera ishobora kwinjira mu nteko zose z'amasano.

Ingero:

- Umwenda **mwiza** ugira amabara **meza** n'indodo nshyashya.
- Ahantu heza ni ahari akuka **keza** n'ikirere **kiza** kidakonja bikabije cyangwa ngo gishyuhe bikabije.

4.7.2. Uturemajambo twa ntera

Ntera igira uturemajambo tubiri tw'ingenzi: **indangasano (RS) n'igicumbi (C)**.

Igice gihinduka ni indangasano naho ikidahinduka ni igicumbi.

Ntera ntigira indomo.

Ntera igira uturemajambo tubiri tw'ingenzi: indangasano (RS) n'igicumbi (C). Igice gihinduka ni indangasano naho ikidahinduka ni igicumbi.

Indangasano ya ntera.

Indangasano ya ntera isa n'indanganteko y'izina igaragiye. Ihinduka bitewe n'izina iherekeje.

4.7.3. Imbonerahamwe igaragaza imikoreshereze ya ntera, intego, amategeko y'igenamajwi mu nteko zitandukanye.

Ibicumbi bya ntera bigaragara mu mbonerahamwe ikurikira:

Inteko	Indangasano	Ingero z'imikoreshere	Intego(uturemajambo)	Amategeko y'igenamajwi
1	Mu	Umuntu munini	mu-nini	-
2	Ba	Abantu bakuru	Ba- kuru	a+i→e
3	Mu	Umutego mutindi	mu-tindi	-
4	Mi	Imirima migari Umwenda mushya/ mushyashya	mi-gari mu-shya/ mu-shyashya	- -
5	Ri	Ishuri ryiza, ibuye ritaraga	ri-iza, ri-taraga	i→y/-j, -
6	ma	Amazi masa/masamasa	ma-sa/ma-sama-sa	-
7	ki	Ikigori gito/gitoto/ gitogito	ki-to/ki-toto/ ki-to-ki-to	k→g/-GR
8	bi	Ibigori bike/bikeya/ bikebike	bi-ke/bi-keya/ bi-ke-bi-ke	-
9	N	Inka nzima	n-zima	-
10	N	Inkwi mbisi	n-bisi	n→m/-b
11	ru	Urugo ruhire	ru-hire	-
12	ka	Akadodo kagufi/ Kagufiya	ka-gufi/ka-gufiya	-

13	tu	Utunyoni twinshi	tu-inshi	U→w/-j
14	bu	Ubutaka butagatifu	bu-tagatifu	-
15	ku	Ukuguru kurekure	ku-re-ku-re	-
16	ha	Ahantu hanzinya/ hanzunyu hanzunyu/haniya	ha-nzinya/ ha-nzunyu/ ha- niya	-

4.7.4. Igicumbi bya Ntera

Urutonde rw'ibicumbi bya ntera

·nini	·zima
·inshi	·to/toto/to-to, toya
·bi	·-ke/keya/ke-ke
·tindi	·-kuru
·gari	·-bisi
·iza	·-shya/shyashya
·sa/sa-sa	·-gufi/gufiya
·-re/-re-re	·-nzinya, -nzunyu, -niya, -niniya, -
·-tagatifu	nzuzunya,
·-hire	unuya, -niniya,
·-taraga	ziginya, -nzugurunyu

Ikitonderwa

Igicumbi **-re** na **-to** byisubiramo ku buryo bifata indangasano ebyiri.

Ingero: -igihe kirekire (ki-re-ki-re)

-Iguhugu gitogito (ki-to-ki-to)

Ibicumbi -gufi, -ke, -to bishobora kwiyongeraho-ya

Ingero: Umuntu mugufiya, amagambo makeya.

Igicumbi -niya gishobora kugira impindurantego nyinshi.

Ingero: nuya, niniya, nzunyu, nzinya, nzuzunya, nunuya, niniriya, nziginya, nzuguronyu...

Ibicumbi -shya, -to bishobora kwisubiramo

Ingero: umwenda mushyashya, igiti gitoto.

4.8. IZINA NTERA

Inshoza

Izinaantera ni ijambo riteye nk'izina ku ruhande rumwe ku rundi rikitwara nka ntera. Ku ruhande rumwe, risa n'izina kuko rigira indomo kimwe n'izina; kandi rikaba rishobora gufata umwanya n'umumaro waryo mu nteruro.

Urugero:

1. **Umwiza** arahenda, **umwiza** sinamurenganya.

2. **Akeza** karigura.

3. **Aheza** ho gutura ni ahatari mu gishanga kandi ntihabe ku musozi uhanamye.

4. **Ababi** bazahanwa, **abeza** bahembwe.

4.8.1. Uturango tw' izina ntera

Izinaantera ku ruhande rumwe ryitwara nk'izina ku rundi rikitwara nka ntera.

Ryitwara nk'izina kuko rigira indomo.

Ryitwara nka ntera kuko:

- rigira igicumbi gisa n'icya ntera.

Ingero: abeza, abenshi, abahire

- ryisanisha mu nteko zitandukanye.

Ingero: umwiza, abeza, urwiza, ikiza, inziza, aheza,

Ijambo	Ubwoko	Igisobanuro
ihire	Ni ntera	Kuko iherekeje izina
Uruhire	Ni izinaantera	Kuko ifite indomo kandi yasimbuye izina
Rutagatifu	Ni ntera	Kuko iherekeje izina.
Urubi	Ni izinaantera	Kuko ifite indomo kandi yasimbuye izina.
Bubi	Ni ntera	Kuko iherekeje izina.
Ubwiza	Ni izinaantera	Kuko ifite indomo kandi yasimbuye izina.

Abeza	Ni izinantera	Kuko ifite indomo kandi yasimbuye izina
-------	---------------	---

Ruto	Ni ntera	Kuko iherekeje izina.
Ubuto	Ni izina	Kuko nta zina ryasimbuye
Bato	Ni ntera	Kuko iherekeje izina.
Imbi	Ni izinantera	Kuko ifite indomo kandi yasimbuye izina.

4.9. IGISANTERA

I. Inshoza y'igisantera

Igisantero ni ijamba rigaragira izina rikarivugaho imiterere, imimerere kimwe na ntera ariko rikaba ridafite igicumbi cya ntera kandi rikaba ritisanisha igihe cyose n'izina biri kumwe.

Ingero:

Tuvuga: Umuco nyarwanda; ntituvuga: Umuco munyarwanda

Ariko dushobora kuvuga: Amazi masabano, tukongera tukavuga: Ikibindi gisabano.

2. Uturango tw'ibisantera

Uturango duhuza ibisantera na ntera

Ibisantera byitwara nka ntera kuko biherekeza amazina.

Bifite umumaro nk'uwa ntera wo gusobanura amazina bigaragiye.

Bitandukanywa na ntera n'uko ibicumbi byabyo atari bimwe n'ibya ntera.

Uturango dutandukanya ibisantera na ntera.

Ibicumbi by'ibisantera bitandukanye n'ibya ntera.

Ibisantera ntibishobora kwisanisha n'amazina bigaragiye mu nteko zose kimwe na ntera.

Ingero:

- 1) Imyanya **ndangagitsina** ikwiye kugirirwa isuku
- 2) Imibonano **mpuzabitsina**
- 3) Umuco **nyarwanda** nimuwukomeze.

- 4) Umugabo **mbwa** aseka imbohe.
- 5) Umutima **muhanano** ntiwuzura igituza.
- 6) Uburere **mboneragihugu**.

4.10. Imyandikire y'amagambo aranga ahantu

Amagambo aranga ahantu (**imuhira, iheru, iburyo, ibumoso, ivure, ikambere, imbere, inyuma**) n'amagambo akomoka kuri « **i** » y'indangahantu ikurikiwe n'ikigenera « wa » n'ikinyazina ngenga (**iwacu, iwanyu, iwabo...**) yandikwa mu ijambo rimwe.

Ariko iyo « **i** » y'indangahantu ikurikiwe n'izina ry'ahantu yandikwa itandukanye n'iryo zina kandi yo ikandikwa mu nyuguti nto keretse iyo itangira interuro.

Ingero: i Butare, i Kigali, i Kibungo

IGIHEMBWE CYA GATATU

5

Kwimakaza imiyoborere myiza

5.1. Umwandiko: GUFATIRA IBYEMEZO HAMWE

Ibisobanuro by'amagambo yakoreshejwe mu mwandiko.

- 1) **Ibikorwa remezo:** Uburyo abaturage bahabwa kugira ngo imibereho yabo irusheho kuba myiza. Mu bikorwa remezo habarirwamo nk'imihanda, amazi, amashanyarazi...
- 2) **Uburezi budaheza:** Uburezi butavangura abana, bose bakigira hamwe baba abafite ibibazo baba n'abatabifite.
- 3) **Guhwitura:** Gukosora umuntu ugamije kumwibutsa ibyo ashinzwe gukora.
- 4) **Ubusugire bw'Igihugu:** Ukutagira uwivanga mu miyoborere yacyo atari umwenegihugu.
- 5) **Urujijo:** Ikintu kidasobanutse, kitumvikana neza.
- 6) **Gukorera mu bwiru:** Kutagaragaza neza ibyo ukora, guhishahisha ibintu ntubishyire ku mugaragaro.
- 7) **Gutura ibyemezo hejuru y'abantu:** Kugeza ku bantu ibyo bagomba gukora utabanje kubabaza icyo babitekerezaho.
- 8) **Kugisha inama:** Gusaba ko abantu baguha ibitekerezo ku kintu runaka.
- 9) **Uruhare:** Umwanya umutu agenera ikintu, icyo agomba kugikoraho.
- 10) **Kudaheza:** Kutagira uwo wigizayo, uwo ubuza amahirwe abandi bafite.
- 11) **Gufata umwanzuro:** Gutanga igisubizo ku kibazo kiganirwaho.
- 12) **Kuniganwa ijambo:** Kudahabwa umwanya wo gutanga ibitekerezo, wo kugira icyo uvuga ku bibazo biriho.
- 13) **Itsinda:** Ihuriro rinini cyangwa rito ry'abantu biyemeje gukorera hamwe

1. Koresha mu nteruro yawe bwite amagambo akurikira.

- a) **Ibikorwa remezo :** Kubaka mu midugudu bituma abaturage bagezwaho ibikorwa remezo ku buryo bworoshye.
- b) **Guhwitura:** Umwana narangara jya umuhwitura bizatuma adatsindwa.
- c) **Gukorera mu bwiru:** Muri demokarasi kirazira gukorera mu bwiru.
- d) **Kugisha inama:** Fata akamenyero ko kugisha abandi inama igihe uhuye n'ibibazo bikugoye.

Mbere yo gufata ikemezo, umuyobozi mwiza agisha inama abo ayobora. e)

Uruhare: Uruhare rwawe mu kubaka Igihugu rurakenewe.

f) **Kudaheza:** Ntugaheze bagenzi bawe bafite ubumuga, bemerere bakwegere, ubaganirize birabubaka.

Kuniganwa ijambo: Iwacu nta muntu uniganwa ijambo mu nama iyo ari yo yose.

1. Ni izihe ngingo z'ingenzi ziri muri uyu mwandiko?

Ingingo z'ingenzi zigize umwandiko

- Akamaro k'imiyoborere myiza;
- Umuyobozi mwiza nk'ishingiro ry'imiyoborere myiza;
- Ibiranga umuyobozi mwiza;
- Ibiranga imiyoborere myiza.

2. Inshamake y'umwandiko

Abayobozi beza ni bo batanga imiyoborere myiza. Imiyoborere myiza na yo ishingira ku matora akozwe mu mucyo aha abaturage uburenganzira bwo kwitorera abayobozi kandi bakaba banashobora kubakuraho babinyujije mu matora n'ubundi.

Umuyobozi mwiza arangwa kandi no kutaba umunyagitugu, akubahiriza uburenganzira bw'abo ayobora, akagenda ku ndangagaciro zo kurwanya ruswa, ukuri, ubutabera n'amahoro.

Umuyobozi bwiza kandi buharanira gusigira urubyiruko Igihugu kiza, bubarinda amacakubiri, bwirinda gusesagura umutungo no kwangiza ibidukikije.

ibintu cumi by'ingenzi ubuyobozi bwiza bukwiye gukorera abanturage.

- Kubaha uburenganzira bwo kwihitiramo ababayobora.
- Kubahiriza uburenganzira bwabo bwo kubaho.
- Gukemura ibibazo by'abaturage.
- Kubagezaho ibikorwa remezo.
- Kubahiriza ubutabera.
- Kubarindira umutekano.
- Kubaha uburezi bwiza.
- Guteganyiriza abazabakomokaho.

5.2. Umwandiko: GUKORERA MU MUCYO

Urugero rw'amagambo basobanura:

- a) **Ipiganwa:** Irushanwa.
- b) **Ikenewabo:** Kwita ku muntu kubera ko mufitanye amasano.
- c) **Gushishikara:** Kugira umurava.
- d) **Guca ukubiri n'ikintu:** Gutandukana n'ikintu.
- e) **Ubudakemwa:** Ukutagira ikibi kikugaragaraho cyangwa ukekwa.
- f) **Ingengo y'imari:** Amafaranga ateganyirizwa igikorwa runaka.

- g) **Impinduramatwara:** Imikorere mishya, uburyo bwo gukora butandukanye n'ubwari busanzwe.
- h) **Igenzuramikorere:** Ibikorwa byo gukurikirana uko imirimo ikorwa.
- i) **Umwete n'umurava:** Uburyo bwogukora ikintu ukitayeho nta kwiganda.
- J) **Bagashira amatsiko:** Bakamenye ibyo bari bafitiye inyota.

Gukoresha amagambo mu nteruro

- 1) **Ipiganwa:** Ipiganwa ryakuyeho ubwironde n'ikimenyane mu gutanga akazi.
- 2) **Gushira amatsiko:** Bamaze kunyereka amanota yange numvise nshize amatsiko.
- 3) **Ubudakemwa:** Buri mukozi wa Leta asabwa kugira ubudakemwa mu mico no mu myifatire.
- 4) **Indangagaciro:** Imyifatire n'imyitwarire bitagayitse bihesha agaciro ababifite.
- 5) **Kwimika:** Nimuze twimike indangagaciro y'ubworoherane.
- 6) **Kumurika:** Imishinga y'amajyambere imurikirwa abaturage mbere y'uko itangira.
- 7) **Amakimbirane:** Birakwiye ko buri kigo k'ishuri kigira akanama gashinzwe gukemura amakimbirane yakivukaho.
- 8) **Impinduramatwara:** Hagomba impinduramatwara kugira ngo umutungo wa rubanda urusheho gucungwa neza.

1. Ingingo z'ingenzi z'umwandiko

- Gukorera mu mucyo ni ihame ry'imiyoborere myiza risaba abayobozi kugeza amakuru ku bo bayobora kandi bakabaha uruhare rugaragara mu bibakorerwa.
- Gukorera mu mucyo na byo byakuraho ruswa, ikenewabo no gutonesha.
- Bibumbye indangagaciro zitandukanye zirimo ukuri, ubutabera n'ubunyangamugayo.
- Abanyeshuri bakwiye gutozwa kugendera ku kuri no kuguharanira.

2. Inshamake.

Gukorera mu mucyo ni rimwe mu mahame y'imiyoborere myiza risaba ko abaturage bagezwaho amakuru y'ibikorwa n'abayobozi. Iryo hame ribumbye indangagaciro zo kugendera ku kuri, ubutabera no kurwanya ruswa. Ni ryo hame risaba ko umutungo w'Igihugu ucungwa neza, kandi buri muyobozi akagenzurwa mu mikorere ye.

Abanyeshuri bakwiye kwigishwa icyo ndangagaciro kugira ngo bakure bagendera ku kuri, bazavemo abaturage bajijutse n'abayobozi beza.

5.3. URUHARE RW'ABATURAGE MU GUTEZA IMBERE DEMOKARASI

- 1) **Demokararasi bisobanura iki ?** Demokarasi ni ubutegetsi bwa rubanda bushyirwaho na rubanda kandi bugakorera rubanda.
- 2) **Bene ubu butegetsi bwubahiriza yahe mahame?** Bene ubu butegetsi bwubahirizwa amahame y'uko abantu bose bareshya imbere y'amategeko, bafite uburenganzira bumwe kandi bishyira bakizana akaba ari nta wuhezwa ku myanya y'ubuyobozi.
- 3) **Abaturage bafatwa bate mu butegetsi bugendera kuri demokarasi?** Abaturage bafatwa nk'urwego rwa poritiki rushobora kugishwa inama mu gufata ibyemezo mu miyoborere y'Igihugu.

4) **Abaturage bagira uruhare bate mu butegetsi bugendera kuri demokarasi?** Abaturage bagira uruhare mu butegetsi bugendera kuri demokarasi bishyiriraho abayobozi mu matora cyangwa babakuraho mu gihe batubahirije inshingano zabo.

1. Ingingo z'ingenzi z'umwandiko

- Demokarasi ni ubutegetsi bw'abaturage, bushyirwaho n'abaturage kandi bugakorera abaturage.
- Ni ubutegetsi bwubahiriza ihame ry'uko abaturage bashesha imbere y'amategeko
- Muri demokarasi abaturage bagomba kugira uruhare mu miyoborere y'Igihugu.
- Demokarasi ntisigana n'amatora .

2. Inshamake.

Demokarasi ni ubutegetsi bw'abaturage, bushyirwaho n'abaturage kandi bugakorera abaturage. Ni ubutegetsi bwubahiriza ihame ry'uko abaturage bashesha imbere y'amategeko. Muri demokarasi abaturage bagomba kugira uruhare mu miyoborere y'Igihugu. Demokarasi ntisigana n'amatora kuko ari yo abaturage bakoresha bahitamo abayobozi cyangwa bakabasimbuza abandi.

5.4. IKINYAZINA NYEREKA

Inshoza y'ikinyazina nyereka

Ikinyazina nyereka ni ijamba ryerekana cyangwa rikibutsa irindi jambo. Ibinyazina nyereka birimo amoko atandatu bikurikije aho ibyo byerekana biherereye cyangwa uburyo ubwabyo biteye.

Uturango tw'ikinyazina nyereka

Uturango tw'ikinyazina nyereka hakurikijwe aho ibyo byerekana biherereye

Ibyerekana bishobora kuba biri hafi y'uvuga cyangwa kure ye, bishobora kuba biri hafi cyangwa kure y'ubwirwa cyangwa bikaba biri hafi cyangwa kure ya bombi. Ibinyazina nyereka kandi bigira ibisobanuro bitandukanye bitewe n'ibihe byerekana birimo: hashobora kubaho ibihe bya vuba cyangwa ibya kera. Bisobanura ko ibinyazina bishobora kuganisha ku bintu bitewe n'aho biri cyangwa bitewe n'ibihe byabereyemo. Duherereye ku ngero zatanze, ibinyazina nyereka byagabanywamo amoko atandatu ku buryo bukurikira:

I. Ibyerekana ibyo uvuga afashe yerekana cyangwa ibyo agiye kuvuga (**iyi**);

2. Ibyerekana ibiri hafi y'uvuga ashobora gukoraho cyangwa ibyo amaze kuvugaho ako kanya (**bano**);
3. Ibyerekana ibiri kure y'uvuga ariko bikaba hafi y'ubwirwa (**ayo, ubwo**);
4. Ibyerekana ibiri kure y'uvuga n'ubwirwa bombi babona (**bariya**);
5. Ibyerekana ibyo uvuga n'ubwirwa baziranyeho mu bihe byahise bya vuba (**barya**);
6. Ibyerekana ibyo uvuga n'ubwirwa bibukiranya ibya kera, ibyigeze kuvugwaho hakaba hashize umwanya muremure (**bwa**).

Ikinyazina nyereka kigenda gihinduka gikurikije ijamba rigiherekeje kerekana. Muri uko guhinduka, hari agace kacyo kadahinduka kagenda kagaruka ku mpera zacyo. Ako gace ni ko bita igicumbi cyacyo. Gusa mu itsinda ry'ibinyazina byerekana ibyo uvuga afashe yerekana cyangwa ibyo agiye kuvuga, ako gace gasa hose ntikagaragara kuko inyajwi zibigize zigenda zihindagurika zisa n'izitangira amagambo byerekana. Kuba ako gace katagaragara ariko ntibisobanura ko ntako bifite. Biragafite kakandikwa n'ikimenyetso -Ø gisobanura "ubusa". Ku yandi matsinda y'ibinyazina nyereka, ako gace karigaragaza kuko kadahinduka ku binyazina byose bigize itsinda. Ibyo biragaragazwa n'imbonerahamwe ikurikira:

Imbonerahamwe y'ibinyazina nyereka mu matsinda yavuzwe haruguru hakurikijwe ibyo byerekana

Inteko	Itsinda 1	Itsinda 2	Itsinda 3	Itsinda 4	Itsinda 5	Itsinda 6
Nt.1 u-	Uyu	uno	uwo	uriya	urya	wa
Nt.2 ba-	Aba	bano	abo	bariya	barya	ba
Nt.3 u-	Uyu	uno	uwo	uriya	urya	wa
Nt.4 i-	Iyi	ino	iyo	iriya	irya	ya
Nt.5 ri-	Iri	rino	iryo	ririya	riryu	rya
Nt.6 a-	Aya	ano	ayo	ariya	arya	ya
Nt.7 ki-	Iki	kino	icyo	kiriya	kiryu	cya
Nt.8 bi-	Ibi	bino	ibyo	biriya	biryu	bya
Nt.9 i-	Iyi	ino	iyo	iriya	irya	ya
Nt.10 zi-	Izi	zino	izo	ziriya	zirya	za
Nt.11 ru-	Uru	runo	urwo	ruriya	ruryu	rwa
Nt.12 ka-	Aka	kano	ako	kariya	karyu	ka
Nt. 13 tu-	Utu	tuno	utwo	turiya	turyu	twa
Nt.14 bu-	Ubu	buno	ubwo	buriya	buryu	bwa
Nt.15 ku-	Uku	kuno	uko	kuriya	kuryu	kwa
Nt.16 ha-	Aha	hano	aho	hariya	haryu	ha

5.5. AMASAHA YA KINYARWANDA.

Imvugo yakoreshwaga mu Kinyarwanda.	Amacishirizo y'igihe mu masaha y'ubu.
Mu bunyoni	Saa kumi n'imwe za mu gitondo
Inka zigiye ku nama	Saa kumi n'imwe n'igice.
Abantu beguye amasuka	Saa kumi n'ebiyiri.
Inka zikamwa	Saa kumi n'ebiyiri.
Inka zihumuje	Saa kumi n'ebiyiri n'igice.
Abantu bamaze kugera mu mirima	Saa moya.
Agasusuruko	Saa moya n'igice.
Amanywa y'abashotsi	Saa sita.
Amashoka y'inka	Saa saba.
Amahingura	Saa saba.
Amanywa akambye	Saa saba
Amakuka y'inka	Saa saba n'igice kugeza saa munani.
Inyana zisubiye iswa	Saa kenda.
Izuba rihumbye	Saa kumi.
Igicamunsi	Saa kumi n'imwe.
Izuba rya kiberinka	Saa kumi n'imwe n'igice.
Izuba ry'igishukabaja	Saa kumi n'ebiyiri.
Inkoko zitaha	Saa kumi n'ebiyiri n'igice
Inyana zitaha	Saa moya z'umugoroba
Inka zitaha	Saa mbiri z'ijoro.
Inka zikamwa	Saa mbiri n'igice.
Inka zihumuje	Saa tatu.
Mu matarama	Saa tatu kugeza saa yine z'ijoro
Abantu buriye uburiri	Saa ine z'ijoro
Abantu bashyizweyo	Saa tanu z'ijoro.
Igicuku kinishye	Saa sita z'ijoro kugeza saa saba.
Abantu bicuye bwa mbere	Saa munani z'ijoro.
Abantu bicuye ubwa kabiri	Saa kenda z'ijoro
Inkoko za mbere	Saa kenda z'ijoro.
Inkoko za kabiri	Saa kumi n'imwe za mugitondo.
Mu ruturuturu	Saa kumi n'imwe za mugitondo.
Umuseke weya	Saa kumi n'imwe n'igice za mu gitondo.
Urukerera	Saa kumi n'ebiyiri.

IKOSORA RY'IMYITOZO

Guhitamo igisubizo kimwe kiri cyo.

Ikiri cyo ni icyanditse mu nyuguti z'igikara tsiriri.

Umaze gusoma uru rutonde rw'amasaha ya Kinyarwanda, ugereranyije n'amasaha ya kizungu:

1. Mu bunyoni ni nka:

- a. Saa kenda za mu gitondo
- b. Saa kumi z'umugoroba
- c. **Saa kumi n'imwe za mugitondo**

2. Mu nkoko za mbere ni nka :

- a. Saa saba z'ijoro
- b. **Saa kenda n'igice z'ijoro**
- c. Saa kumi za mugitondo

3. Ku gasusuruko ni nka:

- a. Saa mbiri za mu gitondo
- b. **Saa yine za mugitondo**
- c. Saa saba z'ijoro

4. Inyana zitaha ni nka:

- a. Saa kumi z'umugoroba
- b. Saa kumi n'imwe z'umugoroba
- c. **Saa kumi n'ebiyiri n'igice z'umugoroba**

5. Inka zitaha ni nka:

- a. Saa kumi n'imwe z'umugoroba
- b. **Saa kumi n'ebiyiri z'umugoroba**
- c. Saa moya z'umugoroba

6. Inka zikamwa nka:

- a. Saa kumi n'ebiyiri z'umugoroba
- b. Saa moya z'umugoroba
- c. **Saa mbiri z'umugoroba**

7. Mu gicuku ni nka:

- a. Saa sita z'anywa
- b. **Saa sita z'ijoro**
- c. Saa kumi za mu gitondo

8. Mu matarama ni nka:

- a. Saa mbiri z'ijoro
- b. Saa sita z'ijoro
- c. **Saa tatu z'ijoro, saa yine**

9. Abantu buriye uburiri ni mu ma :

- a. Saa moya z'ijoro
- b. Saa mbiri z'ijoro
- c. **Saa tatu z'ijoro**

10. Iyo witegereje usanga ibi bihe bya kinyarwanda byagenwe:

- a. Nta cyo bashingiyeho
- b. **Bashingiye ku myitwarire y'abantu n'iy'inyamaswa**
- c. Babitegetswe n'abakoroni

11. Abantu bashyizweyo ni nka:

- a. Saa saba z'ijoro
- b. **Saa tanu z'ijoro**
- c. Saa kumi za mu gitondo

12. Mu ruturuturu ni nka:

- a. Saa munani z'ijoro
- b. **Saa kumi n'imwe za mu gitondo**
- c. Saa mbiri z'amanywa

5.6. IKINYAZINA NGENGA (uvuga, ubwirwa, ikivugwa)

Inshoza y'ikinyazina ngenga

Ikinyazina ngenga ni ijambo rihagarariye uvuga, ubwirwa, ababwirwa, uvugwa, abavugwa n'ibivugwa. Kerekana ukora cyangwa abakora igikorwa mu nteruro. Dore uko biteye:

Mu nteko ya mbere:

Ngenga ya mbere y'ubumwe ni iy'uvuga: ge (gewe) ; nge (ngewe)

Ngenga ya kabiri y'ubumwe ni iy'ubwirwa: wowe

Ngenga ya gatatu y'ubumwe ni iy'uvugwa: we

Mu nteko ya kabiri:

Ngenga ya mbere y'ubwinshi ni iy'abavuga: twe/ twebwe

Ngenga ya kabiri y'ubwinshi ni iy'ababwirwa: mwe/ mwebwe

Ngenga ya gatatu y'ubwinshi ni iy'abavugwa: bo

Ingero:

- a. Si **nge** wahera.
- b. Ntabwo ari **yo**.

- c. Umwana ayisanga iri **yonyine** mu gihuru.
- d. **Bose** baragushima.
- e. Ngaho **mwembi** nimuve mu mazi.
- f. Ndumva **twembi** tubyumva kimwe!
- g. Ubu ni **wowe** umfiteho ububasha.
- h. Ibibando ni **byo** binsohora mu rugo!
- i. Ikorere ndebe ni **cyo** nshaka.
- j. **Mwebwe** muravuga!

Izi nteruro zigaragaza ko ibinyazina ngenga bishobora kwiyongeraho uduce **-se, -mbi, -nyine, -bwe** . Utu duce twitwa **imisuma**

Imisuma

Iyo witegereje usanga imisuma ari uduce tw'amagambo twiyongereye ku kinyazina ngenga tukongeraho igisobanuro kihariye. Iyo kiyongereyeho umusuma **-mbi**, ikinyazina ngenga kiba kivuga **abantu babiri batarenze/ibintu bibiri bitarenze**. Naho iyo, kiyongereyeho umusuma **-se** kiba kivuga **abantu benshi barenze babiri/ ibintu byinshi birenze bibiri**. Umusuma **-nyine** wongera ku kinyazina ingingo isobanura ko **usibye ikivugwa nta kindi kiyongeraho**. Ikindi kigaragara ni uko ikinyazina ngenga kigenda gifata indangasano y'inteko y'izina gisimbura. Ubwo kikisanisha n'amazina yo mu nteko zose.

Ibiranga ikinyazina ngenga.

Kuba ikinyazina ngenga gishobora guhindura inteko bisobanura ko gihindura akaremajambo kacyo gahagarariye inteko kirimo. Ako karemajambo nta kandi ni **indangasano**. Aka karemajambo gakurikirwa n'igicumbi na cyo kigashobora gukurikirwa n'umusuma. Bityo rero ikinyazina ngenga kikaba gishobora kugira **uturemajambo dutatu**. Buri gihe kagira **indangasano n'igicumbi**. Rimwe na rimwe **hakiyongeraho umusuma** bitewe n'icyo umuntu yashatse kuvuga, nk'uko byasobanuwe hejuru aha. Uturemajambo tw'ikinyazina ngenga n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe biragarazwa n'imbonerahamwe ikurikira.

Imbonerahamwe y'ikinyazina ngenga.

Ngenga	Ikinyazina ngenga	Imisuma			
		-we/ bwe	-nyine	-se	-mbi
Ng.1bu.	ge (nge)	-	(n)genyine	-	-
Ng.1bw.	Twe	ngewe	twenyine	twese	twembi
Ng.2bu.	wowe	-	wenyine	wese	-
Ng.2bw.	mwe)	mwebwe	mwenyine	mwese	mwembi

Ng.3 nt.1	we	-	wenyine	wese	-
Nt.2	bo	-	bonyine	bose	bombi
Nt.3	wo	-	wonyine	wose	-
Nt.4	yo	-	yonyine	yose	yombi
Nt.5	ryo	-	ryonyine	ryose	-
Nt.6	yo	-	yonyine	yose	yombi
Nt.7	cyo	-	cyonyine	cyose	-
Nt.8	byo	-	byonyine	byose	byombi
Nt.9	yo	-	yonyine	yose	-
Nt.10	zo	-	zonyine	zose	zombi
Nt.11	rwo	-	rwonyine	rwose	-
Nt.12	ko	-	konyine	kose	-
Nt.13	two	-	twonyine	twose	twombi
Nt.14	bwo	-	bwonyine	bwose	bwombi
Nt.15	ko	-	konyine	kose	-
Nt.16	ho	-	honyine	hose	hombi

A. Uzuza izi nteruro ukoresheje ikinyazina ngenga gikwiye.

- 1) **Nge** si ko mbyumva.
- 2) **Twese** ntawuvuyemo twemeye ibyo utubwiye.
- 3) **Gewe** simbyemera maze ndore!
- 4) Ari Karori, ari na Karani **bombi** ni abanyamafuti.
- 5) Kuki mwaje **mwese** mwa bana mwe imuhira hasigaye nde?
- 6) Sigara aho **wenyine** niba udashaka kwifatanya n'abandi!
- 7) Si **bo** Mana yacu nibarorere tuzirwanaho.
- 8) Ni **mwebwe** mbwira nimuze tugende.
- 9) Na **ko** kazane ntugasige.
- 10) Kuki mwe mutabikora harabura iki?
- 11) Urakire! **Twese!**
- 12) Uzi ko **twombi** tuberanye di! Karo?

B. Himba interuro zawe bwite ukoresheje ibinyazina bikurikira: zonyine, twombi, wo, mwebwe, yose, ho, rwonyine, wose, byose, bwombi.

Ibisubizo bishoboka:

- 1) Si byiza kurya inyama **zonyine**.
- 2) Utu twana **twombi** ni utwange.

- 3) Umuriro **wo** wazimye kera.
- 4) Karori na Kayihigi, **mwembi** muri incuti zange.
- 5) Ayo masaka **yose** muyasheshe ejo nzanana andi.
- 6) Ha handi **ho** baraye bahagurishije.
- 7) Rwa tukwavu rusigaye **rwonyine** izindi zarapfuye.
- 8) **Wose** wuzane turawukeneye.
- 9) **Byose** ni ubusa koko ga Mwungeri wa Nyankaka!
- 10) Ubwo buhungu **bwombi** mubunzaniye mbubaze icyo bupfa.

5.6. AMEZI YA KINYARWANDA

Gusoma umwandiko no gusubiza ibibazo

Nk'uko babivuga mu Kinyarwanda, imfura y'amezi ni **Nzeri**, kuko ari yo itangira umwaka gakondo wa Kinyarwanda. **Nzeri** yatangiraga umwaka kimwe n'ibiba ry'imyaka ryo mu kwa kenda. Umwaka wa Kinyarwanda wagiraga amezi cumi n'atatu. Ukwezi kwa Kinyarwanda kwamaraga iminsi makumyabiri n'umunani gusa (28) kukaba kwarakurikizaga ukwezi ko ku ijuru (imboneko, inzora, imyijima n'impera zako), kugakurikiza kandi ukwezi k'umugore kimwe n'ukwezi kw'inka. Ayo mezi yakurikiranaga atya mbere y'umwaduko w'abazungu: **Nzeri, Ukwakira, Ugushyingo, Ukuboza, Mutarama, Gashyantare, Werurwe, Mata, Gicurasi, Kamena, Nyakanga, Kanama, Tumba nyakime**

5.7. IBIHE BYA KINYARWANDA

Huza amagambo n'ibisobanuro byayo.

Urugero rw'ibyava mu matsinda.

1) Kugena	→	a) Ibitekerezo
2) Gukakamba	→	b) Igihe k'izuba ryinshi kiva muri Kamena kikagera muri Kanama.
3) Imyumvire	→	c) Igihe ukwezi kuba ari uruziga rwuzuye kubonesha cyane
4) Ibuguma	→	d) Kurira ikintu bikugoye
5) Impeshyi	→	e) Gushyiraho
6) Inzora	→	f) Inka ishaje cyane

5.8 Ubutumwa bugufi

Ubutumwa bugufi ni inyandiko itarengeje inyuguti ijana na mirongo itandatu iyo bwoherejwe hakoreshejwe terefone igendanwa.

A. Inyunguramagambo

- 1) **Itumanaho:** ni uguhanahana amakuru n'ubutumwa butandukanye hagati y'abantu.
- 2) **Kwamamaza:** Ni ukuranga ibicuruzwa byawe ubitaka kugira ngo wongere umubare w'abaguzi.
- 3) **Kurondogora:** kuvuga byinshi ukavuga n'ibidakenewe.

Ingingo z'ingenzi zigize umwandiko

- icyo ubutumwa bugufi ari cyo.
- Akamaro k'ubutumwa bugufi.
 - Uko ubutumwa bugufi bukwiye gukoreshwa.

. Urugero rw'ubutumwa bugufi bakwandika :

Babyeyi, ndabasuhuza cyane. Nkeneye amafaranga y'urugendo. Ahandi meze neza nta kibazo. Mubane n'Imana.

Umuco w'amahoro

6.1. Umwandiko: UMWANA N'INGONA

Inyunguramagambo

- a) **Busunzu:** Irindi zina rihabwa ingona.
- b) **Ibuguma:** Inka ishaje cyane.
- c) **Insumba:** Inka y'ingore.
- d) **Ikinani:** Ahantu hadahinze haraye hakamera ibyatsi n'ibihuru.
- e) **Kudogagira:** Kugenda buhoro kubera intege nke.

- f) **Kwikurugutura:** Kwishyira urutoki mu gutwi ukuzibura kugira ngo wumve neza.
- g) **Kubogaboga:** Kuzura kugera ku rugara, kuzura cyane ugasendera.
- h) **Kwanika amagufa:** Kunanuka cyane.
- i) **Kubera ibamba:** Kwanga ikintu ugatsemba.
- j) **Iminyago:** Ibintu byasahuwe, byafatiwe ku rugamba.

1. Shaka muri uyu mwandiko amagambo afite igisobanuro kiri hasi aha:

Ibisubizo

- a) Gusinzira kubera ubushyuhe: **Guhondobera**
- b) Kugwa mu mazi ugaheramo: **Kurohama**
- c) Kubura ntiwongere kuboneka: **Kuzimira**
- d) Kuyoba cyane, kutamenya aho uri: **Guhaba**
- e) Umugozi ukomeye wo guhambiriza: **Umurunga**
- f) Kwikorera: **Gukubita ku mutwe**
- g) Umutwaro uremereye: **Umuzigo**
- h) Guterura ikintu kiremereye ukagenda wihuta: **Kubangatana**
- i) Ubutaka bukora ku mugezi bukarinda amazi guta inzira yayo: **Inkombe**
- j) Igikorwa cy'ubugiranabi: **Ubuhemu**
- k) Kujya kunywa amazi: **Gushoka**
- l) Kuva ku mugezi kunywa amazi: **Gukuka**
- m) Ahantu hari ubwatsi bwinshi kandi bwiza inka zirisha: **Urwuri**
- n) Inka y'ingabo: **Ikimasa**

- o) Gukorera umuntu nk'ibyo yagukoreye: **Kwitura**
- p) Udukoko tuba ku nka tukayinyunyuzwa amaraso: **Uburondwe**
- q) Kuvuga ufite ukuri: **Gukiranura**
- r) Kwambara mu ruhanga cyangwa mu ijosi: **Gutamiriza**
- s) Kwambikwa, gutakwa: **Gutamirizwa**
- t) Gushira kw'iminsi: **Kwihirika**

2. **Guhuza amagambo ari mu nkingi ya A n'ibisobanuro byayo mu nkingi ya B**

1) Igitambambuga	a) Kuva ahantu hashize akanya gato
2) Gukanira	b) Kubona, gukubita amaso
3) Gushisha	c) Umwana muto:
4) Mataraga	d) Guhambira ugakomeza cyane
5) Bene ako kageni	e) Kubyibuha cyane
6) Kurabukwa	f) Mazima atarwaye
7) Gutirimuka	g) Gutyo, muri ubwo buryo, bimeze bityo

1= c, 2=d, 3=e, 4= f, 5=g, 6=b, 7=a

3. **Guhimba interuro yawe bwite mu magambo akurikira.**

Guhondobera: Abasaza n'abakecuru akenshi baba bahondoberera ahari ubushyuhe bwinshi.

- a) **Kuzimira:** Mutabazi ababajwe n'ihene ye yazimiye.
- b) **Gukubita ku mutwe:** Kubita icyo gitoki ku mutwe ukijyane ku isoko.
- c) **Kubangatana:** Reba uwo mwana ngo arabangatana ririya buye.
- d) **Kubogaboga:** Uno muvure urabogaboga umutobe w'umuhama.
- e) **Kudogagira:** Reka mbe nidogagirira nzi ko nta ntege mfite zo kuza kugendana namwe.
- f) **Kurabukwa:** Mukanya ndabutswe Kamana ku maduka ari kumwe na Bosiko.
- g) **Igitambambuga:** Ntukifate nk'igitambambuga kandi uciye akenge.
- h) **Gukiranura:** Ba bagabo bapfaga imirima yo mu kabande, abunzi bamaze kubakiranura.

6.2. Porisi y'u Rwanda irakangurira abaturarwanda kwirinda inkongi z'umuriro.

Amagambo yakomerera abanyeshuri n'ibisobanuro byayo. a)

Akaga: Ibyago bikomeye

- b) **Bwangu:** Vuba bidatinze
- c) **Kwirara:** Kumva ko nta kibazo ushobora kugira ntugire icyo witaho cyangwa utegenya
- d) **Iperereza:** Ikurikiranwa ry'ibyabaye habazwa ababibonye biba, hanegeranywa ibimenyetso
- e) **Impanuka:** icyago kiza kidateguje/ gitunguranye
- f) **Ubuziranenge:** Ukuba ibintu nta bwandu bifite ari bizima nta we byagirira nabi.
- g) **Itadowa:** Agatara gakoze mu bikombe byavuyemo sosilotomati, karimo urutambi, katagira ikirahure, gacumba umwotsi mwinshi iyo gacanye
- h) **Inkongi:** Umuriro ugurumana
- i) **Kubererekera:** Kuvira mu nzira
- j) **Kizimyamwoto:** Igikoresho kifashishwa mu kuzimya umuriro
- k) **Gukumira:** Kubuza ikintu kuba.
- l) **Ikiza:** icyago giterwa n'imvura nyinshi, izuba ryinshi cyangwa umuyaga mwinshi.
- m) **Ubukangurambaga:** Ibiganiro byumvisha abantu ububi bw'ikintu kandi bibakangurira kukirinda.

Ingero z'interuro bakora mu magambo bahawe.

- a) **Akaga:** Guhisha inzu n'ibiyirimo ni akaga gakomeye.
- b) **Kwirara:** Nimwirara ntumuzatsinda.
- c) **Bwangu:** Fatisha imbabura bwangu duteke dore burije.
- d) **Ubuziranenge:** Nta gicuruzwa kinjira mu Rwanda kitujuje ubuziranenge.
- e) **Kubererekera:** Mubererekere abo bahetsi bahite akayira ni gato.
- f) **Itadowa:** Turapfuna ibimwira by'umukara kubera umwotsi w'iyi tadowa.
Ubukangurambaga: Kubera ubukangurambaga bwakoze mu Rwanda, SIDA yagabanyije umuvuduko

Ingingo z'ingenzi zigize uyu mwandiko ni izi zikurikira:

- Inkongi z'umuriro zibasiye inyubako mu minsi ishize;
- icyateye izo nkongi;
- Inama zo kwirinda porisi y'u Rwanda igira abaturage;
 - Ingamba za porisi mu rwego rwo gukumira no kurwanya inkongi.

6.3. Malala Yusafuzayi n'imyigire y'abakobwa muri Pakistani

1. Huza aya magambo n'ibisobanuro afite mu mwandiko ukoresheje akambi. ibisobanuro by'amagambo akomeye.

1) Abatalibani	a) Umuntu ukomera ku bitekerezo bye akaba atahinduka uko byagenda kose.
2) Akarishye	b) Kuba ukiri muzima utarapfa.
3) Kwihimura	c) Kurwanira.
4) Kurenganura	d) Kugirira nabi umuntu kuko umurusha imbaraga cyangwa ububasha.
5) Intagondwa	e) Abarwanyu bigometse bahanganye na Leta ya Pakisitani.
6) Guhohotera	f) Kwemeza ikintu inshuro irenze imwe.
7) Kubamo akuka	g) Akomeye cyane.
8) Guharanira	h) Gukorera umuntu ikibi wagiriwe kuko utashoboye kugera ku wagikoze.
9) Gushimangira	i) Gukiza umuntu ibyari bimubangamiye, ibimutera ibibazo.

1=e, 2=g, 3=h, 4=i, 5=a, 6=d, 7=b, 8=c, 9=f,

1. Gutondeka amagambo ku buryo abyara interuro iboneye.

Ubushobozi-kuko-Umugore-kubonwamo-ntakwiye-buke-na arashoboye-we.

Umugore ntabwo kubonwamo ubushobozi buke kuko na we arashoboye.

a) Kwihutira-abana-Umugore-kujyana-abahungu-mu-akwiye-ishuribaba-cyangwa-abakobwa.

Umugore akwiye kwihutira kujyana abana mu ishuri baba abahungu cyangwa abakobwa.

Ibibazo byo kumva umwandiko n'ibisubizo.

Hitamo muri ibi bisubizo bitatu biri hasi ikiri cyo maze ucyandike mu ikaye yawe. Igisubizo kiri cyo cyanditse mu kazu.

1. Araswa mu mutwe Malala Yusafuzayi:

- a) Yari afite imyaka 17
- b) Yari afite imyaka 11
- c) Yari afite imyaka 15

2. Malala Yusafuzayi yazize:

- a) Kubuza abana b'abakobwa kwiga
- b) Kurwanya amatwara yabuzaga abana b'abakobwa kwiga
- c) Kujya kwiga muri bisi.

3. Ihohoterwa rivugwa muri uyu mwandiko ni:

- a) Ukwirukana Abatalibani mu gihugu cyabo cya Pakisitani.
- b) Ukubuza abana b'abakobwa kujya mu ishuri n'abagore kugira akazi ako ari kose bakora usibye kuguma mu rugo bakarera abana.
- c) Ukurwanya amatwara y'Abatalibani.

4. Basenya amashuri, Abatalibani :

- a) Bavugaga ko barwanyaga uburozi bw'abazungu mu bana babo.

- b) Bihimuraga kuri se wa Malala wakuraga ibifaranga mu mashuri ye ntabaheho.
- c) Bihimuraga ku Banyepakisitani kuko bari barirukanywe mu gihugu cyabo.

5. Atabariza abana b'abakobwa babujijwe kwiga, Malala Yusafuzayi:

- a) Yabifashijwemo na se na BBC
- b) Yabifashijwemo n'abaturage bw'Igihugu ke
- c) Yabifashijwemo n'abatanga igihembo kitiriwe Nobeli.

6. Abatalibani barwanyaga ko abakobwa biga kuko:

- a) Bari bamaze kwirukanwa mu gihugu cyabo n'ingabo za Amerika.
- b) Byari mu myemerere yabo.
- c) Bari Abanyapakisitanikazi gusa.

7. Malala Yusafuzayi atangira urugamba rwe yari azi ko :

- a) Abatalibani bamumenye bamwica
- b) Azahabwa igihembo kitiriwe Nobeli
- c) Abatalibani bazirukanywa mu karere ka Swati.

8. Igihembo kiruta ibindi Malala Yusafuzayi yahawe ni:

- a) Ugushimwa n'Igihugu ke ko yarwanyije akarengane k'abana b'abakobwa
- b) Ikitiriwe Nobeli
- c) Ukuba yaragiye kuvurizwa mu Bwongereza.

9. Igihembo Malala yahawe agikesha kuba:

- a) Yari afite se uzwi wubatse amashuri menshi mu majyaruguru ya Pakisitani.
- b) Yararashwe azira guharanira uburenganzira bw'abana b'abakobwa bwo kwiga.

- c) Yarahagaritse amashuri ye kugira ngo yifatanye n'abandi bakobwa bari bambuwe ubwo burenganzira.

10. Igihembo Malala yahawe cyatumye :

- a) Yikenura, akenura n'umuryango we ndetse ashya n'ibifaranga byinshi kuri konti
- b) Ashobora gushyira mu bikorwa umugambi we wo kurenganura abana b'abakobwa

Ashobora kugura intwari zo kwihimura ku Batalibani bari barabamujije uburenganzira bwo kwiga

1) Ni izihe ngingo z'ingenzi zikubiye muri uyu mwandiko?

- Malala Yusafuzayi yaharaniye uburenganzira bw'abana b'abakobwa bwo kujya kwiga muri Pakisitani aho abitwaga abatalibani bari barashyizeho amategeko ko nta mwana w'umukobwa ugomba kujya ku ishuri.
- Ibitekerezo bye yabinyuzaga ku mbuga nkoranyambaga.
- Byamuviriyemo kuraswa mu mutwe ariko aratararwa ajya kuvurizwa mu gihugu cy'Ubwongereza.
- Nyuma yaho yahawe igihembo kitiriwe Nobeli cy'amahoro.

2) Andika mu nshamake itarengeje imirongo icumi ibivugwa muri uyu mwandiko.

Malala Yusafuzayi ni umukobwa wo muri Pakisitani waharaniye uburenganzira bw'abakobwa bwo kwiga mu gihugu ke. Byaje kumuviramo kuraswa n'intagondwa z'Abatalibani babirwanyaga, ku bw'amahirwe aravurwa arakira. Nyuma yaho yahawe igihembo kitiriwe Nobeli cy'amahoro, gihabwa abitangiye abandi.

6.4. Ukuri kwa Minani

Urugero rw'amagambo akomeye basobanura:

- 1) **Isosiyete:** Ikigo cy'abantu bishyize hamwe bagamije inyungu runaka.
- 2) **Imishyikirano:** Ukugirana ubwumvikane ku kintu runaka.
- 3) **Gushinga imizi:** Gukomera.
- 4) **Irari:** Urukumbuzi rw'ikintu runaka udaheruka.
- 5) **Gutwikira amakosa :** Guhisha amakosa.

Uzurisha izi nteruro amagambo ukuye mu mwandiko kugira ngo ugaragaze ko wayumvise. (umururumba, agoreka, yararambye, bahanganye, kugubwa nabi, kunyitwaraho umwikomo, guhabwa)

1. Uyu mugabo yamazwe n'... ku buryo afite ugushaka gukabije kw'ibintu, n'ibyo abonye ntibimunyura ahora yifuza ibirenzeho.

Uyu mugabo yamazwe n'umururumba ku buryo afite ugushaka gukabije kw'ibintu, n'ibyo abonye ntibimunyura ahora yifuza ibirenzeho.

2. Uyu we buri gihe ... ibintu abiha ku bushake igisobanuro bidafite mu by'ukuri.

Uyu we buri gihe agoreka ibintu abiha ku bushake igisobanuro bidafite mu by'ukuri.

3. Urebye igihe kirekire yari amaze uyu musaza ...

Urebye igihe kirekire yari amaze uyu musaza yararambye.

4. Reka ... ngo ni uko navuze ko ari wowe wibye amafaranga y'abandi.

Reka kunyitwaraho umwikomo ngo ni uko navuze ko ari wowe wibye amafaranga y'abandi.

5. Ukuri kugomba ... maze ikinyoma kigakubitirwa ahakubuye.

Ukuri kugomba guhabwa intebe ikinyoma kigakubitirwa ahakubuye.

6. Kubera kutumva ibintu kimwe, aba bagabo bahora ...

Kubera kutumva ibintu kimwe, aba bagabo bahora bahanganye.

7. Kurya ibiryo bidafite ubuziranenge byamuteye ...

Kurya ibiryo bidafite ubuziranenge byamuteye **kugubwa nabi.**

6.5. IKINYAZINA NDAFUTURA

(Igitabo cy'umunyeshuri, urupapuro rwa 170)

Inshoza y'ikinyazina ndafutura

Ikinyazina ndafutura ni ijamba rijyana n'izina ariko ntitrisobanure ku buryo bwumvikana uvugwa, abavugwa cyangwa ibivugwa.

6.5.1. Amoko y'ibinyazina ndafutura

Ikinyazina ndafutura kigufi	Ikinyazina ndafutura kirekire
Indi minsi bajyaga ku kazi gasanzwe.	Izindi mpamvu zitera kubeshya ni ugushaka gukira vuba no kugira ububasha.
Andi makosa aba agamije gutuma bagaragara neza mu maso y'abantu.	Abandi banyeshuri barisohokeye bajya kwinezeza.

6.5.2. Uturango n'itego y'ikinyazina ndafurura mu mbonerahamwe.

Inteko	Ikinyazina ndafurura kigufi	Ikinyazina ndafurura kirekire
nt.1	undi	uwundi
nt.2	-	abandi
nt.3	undi	uwundi
nt.4	indi	iyindi
nt.5	-	irindi
nt.6	andi	ayandi
nt.7	-	ikindi
nt.8	-	ibindi
nt.9	indi	iyindi
nt.10	-	izindi
nt.11	-	urundi
nt.12	-	akandi
nt.13	-	utundi
nt.14	-	ubundi
nt.15	-	ukundi
nt.16	-	ahandi

Imiterere rusange y'ikinyazina ndafutura kigufi ni $RS+C$, naho iy'ikinyazina ndafutura kirekire ni $D+RS+C$. Igicumbi k'ikinyazina ndafutura ni $-ndi$. RS bisobanura indangasano, C ni igicumbi naho D ni indomo.

Imyitozo

Gukoresha ibi binyazina ndafutura mu nteruro abanyeshuri bihimbiye: undi, indi, ayandi, ahandi, ukundi, iyindi, andi, akandi, ubundi, urundi.

- Undi** muni tuzahuriraho ni ku wa kabiri.
- Indi** minsi ntabwo mboneka.
- Ayandi** magambo muyareke nta cyo amaze.
- Usibya hano ahandi hose harafunze.
- Ukundi** kuboko kurarwaye.
- Iyindi** mishyikirano ni umwaka utaha.

- g) Zana **andi** matafari ayo nari mfite nayamaze.
- h) Urashaka akandi gatabo ngo nkakugurire?
- i) **Ubundi** buryo ntibushoboka.
- j) **Urundi** rugi si ngombwa.

6.6. Ubuhanga n'ubushishozi bwa Salomoni

A. Inyunguramagambo

Sobanura aya magambo ukurikije uko yakoreshejwe mu mwandiko maze uyakoreshe mu nteruro ziboneye wihimbiye: kubogama, gushishoza, gushyira mu gaciro, guhengerera, intabera.

- 1) **Kubogama:** kwirengagiza ukuri kubera kumenyana cyangwa kugirana isano n'uwakoze icyaha
- 2) **Gushishoza:** gutekereza mbere yo gufata ibyemezo
- 3) **Gushyira mu gaciro:** gukora igikwiye ikidakwiye ukakireka
- 4) **Guhengerera:** gukora ikintu uko umwanya ubonetse
- 5) **Intabera:** umunyakuri, ukurikiza ukuri kw'ibintu, intabogama

Uko yakoreshejwe mu nteruro

- 6) **Kubogama:** Ubutabera busaba ukiranura abafitanye ibibazo kwirinda kubogama.
- 7) **Gushishoza:** Banza ushishoze mbere yo kwemeza ufite ukuri.
- 8) **Gushyira mu gaciro:** Kugira ngo babashe gukemura ibibazo by'abaturage abayobozi baba bagomba bushyira mu gaciro.
- 9) **Guhengerera:** Ahengereye ndeba hirya ampishira ikaye.
- 10) **Intabera:** Dusabwa kuba intabera nk'uko Imana ari intabera.

1. Vuga ingingo z'ingenzi zigize uyu mwandiko.

- a) Ubuhanga n'ubushishozi bwa Salomoni.
- b) Abagore babiri baburana umwana imbere ya salomoni.
- c) Salomoni agaragaza ubushishozi.
- d) Salomoni akiza urubanza gaha umwana nyirawe.

2. Ni irihe somo ukuye muri uyu mwandiko?

Inama: Guharanira ubutabera n'ubushishozi

6.7. IKINYAZINA NGENERA

Inshoza y'ikinyazina ngenera: Ikinyazina ngenera ni ijambo rigaragaza nyiri ikintu, nyiri ahantu, nyiri umuntu cyangwa nyiri igikorwa. Rihuza amazina abiri agaragaza iyo sano kandi yuzuzanya cyangwa izina n'inshinga iri mu mbundo byuzuzanya, izina n'ikinyazina nyamubaro, cyangwa izina n'itsinda ry'amagambo ritangirwa n'indangahantu. Iyo witegereje ikinyazina ngenera usanga gishobora guherwa n'inyajwi ebyiri :-a na -o. Gisherwa na a iyo gihuza amazina abiri cyangwa izina n'ikinyazina nyamubaro, kigaherwa na o iyo gihuza izina n'imbundo cyangwa izina n'itsinda ry'amagambo atangirwa n'indangahantu. Iyo gikurikiwe n'ijambo ritangirwa n'inyajwi, inyajwi yacyo irakatwa.

Imiterere y'ikinyazina ngenera

Ikinyazina ngenera kigira ibice bibiri: igicumbi n'indangasano ihinduka uko inteko y'ijambo ikinyazina giherekeje ihinduka. Imbonerahamwe ikurikira iragaragaza uturemajambo twacyo n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe.

Inteko	Ibinyazina		Ingero
	Ibiherwa na a	Ibiherwa na o	
nt.1	wa	wo	Nyina w'umwana. Umwana wo konsa.
nt.2	ba	bo	Abaturage ba Salomoni. Abaturage bo kuyobora.
nt.3	wa	wo	Umurimo wa Salomoni. Umwenda wo guhingana.
nt.4	ya	yo	Imirimo ya Salomoni. Imirimo yo kuyobora abaturage.
nt.5	rya	ryo	Itegeko rya Salomoni. Itegeko ryo gukata umwana mo kabiri.
nt.6	ya	yo	Amagambo y'abagore. Amategeko yo gukurikiza.
nt.7	cya	cyo	Igihugu cy'Abayisiraheli. icyaha cyo kwiba umwana.
nt.8	bya	byo	Ibirori bya buri mwaka. Ibirori byo kwakira abashyitsi.
nt.9	ya	yo	Inkota ya Salomoni. Impano yo kuba intabera.
nt.10	za	zo	Imanza za hatu na hatu. Imanza zo mu cyaro.
nt.11	rwa	rwo	Urubanza rwa mbere. Urubanza rwo muri Bibiliya.
nt.12	ka	ko	Akababaro k'umubyeyi. Akana ko mu jisho.
nt.13	twa	two	Utunono tw'inyana. Utuyuzi two mu rubibi.
nt.14	bwa	bwo	Ubuhanga bwa Salomoni. Uburyo bushya bwo guca imanza.

nt.15	kwa	ko	Ukuri kwa Salomoni. Ukwezi ko guca imanza.
nt. 16	ha	ho	Ahantu ha kane. Aheza ho gutura.

6.8. IBARUWA ISANZWE.

6.8.1. Mahoro Keziya yandikiye Rukundo

Inshoza y'ibaruwa isanzwe cyangwa ya gicuti

Abantu bagira uburyo bwinshi bwo guhanahana amakuru. Bashobora kuvugana imbonankubone, bashobora guterefonana kimwe n'uko bashobora kwandikirana. Abantu bakunze kwandikirana iyo umwe ari kure y'undi.

Ibice bigize ibaruwa isanzwe

1. Uwandika n'aho abarizwa byandikwa hejuru mu nguni y'ibumoso bw'urupapuro. Muri make ibi umuntu yabyita "Uwandika n'aho abarizwa". Icyo gice ni iki gikurikira:

MAHORO Keziya

Ikigo cy'amashuri abanza cya KINUNGA

Umurenge wa Gikondo

Akarere ka Kicukiro

2. Aho ibaruwa yandikiwe n'itariki yandikiweho. Ibyo bijya hejuru mu nguni, iburyo bw'urupapuro. Icyo gice ni iki:

Gikondo, tariki ya 30/3/2016

3. Uwandikiwe n'aho abarizwa bijya munsu ya aderesi y'uwanditse. Icyo gice ni iki:

Ku nshuti yange nkunda cyane Rukundo

Umurenge wa Gatsata

Akarere ka Gasabo

4. Amagambo ahamagara uwandikiwe nk'aho yamusabye guhu guka ngo yakire ubutumwa. Icyo gice cyandikwa munsu ya aderesi y'uwandikiwe, kigaherwa buri gihe n'akitso, ni iki gikuriki ra:

Nshuti nkunda Rukundo,

5. Munki y'iki gice, haza igika gikubiyemo indamukanyo uwanditse aha uwo yandikiye n'amakuru make ku miterere y'ubuzima bwe n'ubw'umuryango. icyo gice ni iki:

Uraho urakoma? Nange ndaho ndakomeye. Iwacu bese baraho kandi baragutashya. Bahora bakumbaza nkababwira ko nange amakuru yawe ntayaheruka. Ngo bashimihwaga n'uburyo twafatanyaga mu masomo, tugakorera imikoro hamwe. Gusa ubu nabonye abandi bana dufatanyaga kwiga nimugoroba, ariko wowe waramfashaga cyane kuko wari uzi cyane indimi. Abo dusigaranye bese usanga mbarusha bikaba ngombwa ko ari nge ubasobanurira ariko nge simbungukiraho cyane.

6. Hakurikiraho igika cyangwa ibika bikubiyemo ubutumwa nyirizina. Ubwo butumwa bushobora kuba ari ubutanga amakuru, bushobora no kuba ari ubuyabaza. Aha buramenyesha uwandikiwe umunsi azasurirwaho n'uwamwandikiye, n'ibyo umushyitsi ateze ku nshuti ye. Ibi nta kinegu kirimo, uwandika yabigiriye ko uwo yandikira baziranye cyane kandi bakaba basanzwe ari inshuti. icyo gice ni iki:

Ikinteye kukwandikira rero ndagira ngo nkumenyeshe ko nzaza kubasura ejobundi ku wa kane nimugoroba. Sindamenya neza igihe nzakugereraho ariko ndateganya guhaguruka ino aha nka saa kenda n'igice. Nkumbuye bya bitaramo bya nijoro umusaza n'umukecuru baducira imigani. Uwo nibuka cyane ni wa wundi wa Maguru n'insibika. Ubantahirize cyane, mu gihe ntari nahagera ngo mbagwe mu nda.

7. Igika gisezera kirimo n'ibyiza uwandika yifuriza uwo yandikiye. icyo gika ni iki:

Umbabarire rero nta makuru menshi mfite muri aka kanya. Nanditse nihuta cyane kuko nangaga ko Minani nshaka guha iyi baruwa anshika ntamugutumyeho. Tashya bese, ni ah'ejo.

8. Umusozo w'ibaruwa n'umukono w'uwanditse. icyo gice ni iki gikurikirira:

Uwawe utazakwibagirwa,
MAHORO Keziya.

Ikitonderwa:

Uwandika ibaruwa yitwararika gusiga umwanya ibumoso n'iburyo bw'urupapuro kugira ngo uwakira ubutumwa abone aho afata abusoma atabuhishe n'intoki kubera kubufatamo. Ibaruwa yanditse neza ibamo ibika, ku buryo buri gitekerezo kiharira

igika cyacyo. Buri gika gitangira umurongo. Hagati y'igika n'ikindi hasigara umurongo utanditsemo. Ibaruwa yanditse neza kandi iba ihumeka, ni ukuvuga ko utwuzuzo tugomba gukoreshwa neza mu nteruro: akitso kagatandukanya ibice bibiri by'interuro, akabago kagatandukanya interuro ebyiri, akabazo kagasoza interuro ibaza, agatangaro kagasoza interuro itangara, cyangwa amarangamutima.

Byaba byiza hakoreshejwe interuro ngufi kuko zituma igitekerezo cyumvikana neza kurushaho.

6.8.2. IMBATA Y'IBARUWA ISANZWE

Uwandika n'aho abarizwa Aho ari n'itariki.

Uwandikiwe n'aho abarizwa

Amagambo ahamagara uwandikiwe,

Igika gisuhuza

.....
.....
.....
.....

Igika cyangwa ibika bikubiyemo ubutumwa nyirizina

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Igika gisezera

.....
.....
.....
.....

Umusozo w'ibaruwa

Izina ry'uwanditse

Umukono w'uwanditse

6.9. Amagambo aranga igihe

Imyandikire y'amagambo aranga igihe

Amagambo yerekana ibihe yandikwa mu ijambo rimwe: "**nimunsi**", "**nijoro (ninjoro)**", "**nimugoroba**", "**ejobundi**".

Ingero:

- Aragera ino **nijoro**. - Araza **nimugoroba**.
- Yatashye **ejobundi**.

Ijambo "**munsi**" ryerekana ahantu na ryo ryandikwa mu ijambo rimwe.

Amagambo "**ku**" na "**mu**" yandikwa atandukanye n'ikinyazina ngenera ndetse no mu magambo "**ku wa**" na "**mu wa**" abanziriza itariki cyangwa umubare mu izina ry'umunsi

Ingero:

- Sindiho **ku bwabo** - Navutse **ku wa** 12 Ugushyingo.
- Azaza **ku wa** Mbere. - Yiga **mu wa** kane.

Ijambo "**(i) saa**", rikurikiwe n'umubare byerekana isaha byandikwa mu magambo atandukanye

Ingero:

Abashyitsi barahagera saa tatu.

- I saa kenda nizigera ntaraza wigendere.

Ingero:

1. Nzaza kubasura **ejobundi ku wa kane nimugoroba**.
2. **Ubushize** ubwo mperuka aho karandyoheye.
3. Numva **ubutaha** ningaruka bizarushaho kuba sawa.
4. Kagufata mu nda iyo ukabyukiyeho **mu gitondo**.
5. Ndateganya guhaguruka hano **nyuma ya saa sita nka saa kenda n'igice**.
6. **Nkumbuye bya bitaramo bya nijoro**.
7. Nta makuru menshi mfite muri **aka kanya**.
8. Ni ah' **ejobundi**.

UMUSOZO W'UMWAKA!!!